

Наталія Сорочинська

Вступ до історії України та громадянської освіти

клас

Наталія Сорочинська

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

**ПІДРУЧНИК ДЛЯ 5 КЛАСУ
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН
2022

Шановні п'ятикласники та п'ятикласниці!

Цього навчального року ви почнете вивчати новий предмет — «Вступ до історії України та громадянської освіти». Разом із ним ви зможете розпочати знайомство з минулим нашої держави, дізнатися про окремі найважливіші події з історії Батьківщини, пам'ять про які зберігає український народ, задуматися, що таке суспільство та держава, чому найбільшою цінністю сучасного світу є людина.

Усе, що відбулося в минулому, стає історією. Історія береже пам'ять родини, суспільства, народу, держави. Це наука, що вивчає минуле людства.

Новий предмет є черговим щаблем пізнання минулого, з яким ви почали знайомитися у початковій школі, і розуміння сучасного життя суспільства.

Помічником і дороговказом у цьому стане підручник, який ви тримаєте в руках. Матеріал посібника є цікавим і різноманітним. Працювати з ним можна у класі з друзями чи самостійно вдома.

Бажаємо вам успіхів!

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ скласти уявлення про новий навчальний предмет, його складові;
- ▶ ознайомитися з основними елементами підручника.

Пригадайте!

Про які історичні події ви говорили у попередніх класах?

§ 1. ПРЕДМЕТ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРІЇ. ЯКИМИ ЗАСОБАМИ УЧНІ / УЧЕНИЦІ ЇЇ ПІЗНАВАТИМУТЬ

1. Ознайомлення з навчальним предметом

У цьому навчальному році ви будете вивчати новий предмет, що називається «Вступ до історії України та громадянської освіти».

Він об'єднує два навчальні курси, які важливі для розуміння життя людей і суспільства в минулому, сьогодні та в майбутньому.

Історія, що вивчає життя людини й суспільства в минулому, дасть вам змогу сформува-ти уявлення про історію як сферу людських знань і науку, що має свій предмет вивчення та методи дослідження. Ви дізнаєтеся про найважливіші події з історії нашої Батьківщини і світу, пам'ять про які зберігає український народ. Водночас маєте розуміти, що історія як наука та історія як шкільний навчальний предмет істотно відрізняються одна від одної. Ці відмінності будуть з'ясовані під час навчання.

Громадянська освіта розкриває сфери життя сучасного суспільства й людини в ньому. Кожна людина теж є частиною суспільства. Відповідно, кожна людина має власний досвід і бачення навколишнього світу. Її оточують люди, вона живе в родині, навчається у школі, відвідує різні гуртки за інтересами, є жителем/жителькою міста або села, мешкає в державі Україна.

Перші уявлення про окремі події історії, правила життя в суспільстві ви вже отримали на уроках у початковій школі. У п'ятому і наступних класах ми продовжимо цей шлях.

2. Ознайомлення з підручником

Надійним помічником в опануванні нового предмета вам стане підручник, який ви тримаєте в руках. Пропонуємо кілька порад, дотримання котрих стане запорукою успішної роботи з книгою на уроках і вдома.

Щоби книга була добрим помічником, треба спочатку ознайомитися з її дороговказами — тими елементами, що підкажуть, як у ній орієнтуватися та організувати роботу.

Підручник має **чотири** розділи, які, своєю чергою, поділені на **параграфи**. Текст параграфів необхідно усвідомлено опрацьовувати, звертаючи увагу на виділені слова — нові поняття і терміни. Пояснення цих слів вміщено на полях сторінок або в словнику. Визначити, що саме необхідно прочитати до уроку, допоможе вчитель/вчителька. Буде також корисним, якщо ви самостійно захочете ознайомитися з іншими питаннями курсу.

Кожен новий параграф починається з повідомлення, про що ви з нього дізнаєтеся (**За цим параграфом ви зможете:**). Також на початку параграфа подано запитання, які допоможуть пригадати раніше вивчений матеріал та підготуватися до засвоєння нового (**Пригадайте!**).

Матеріал параграфа розподілено на **пункти**. Кожен пункт є окремим закінченим текстом, який розкриває складові змісту параграфа. Щоб краще осмислити цей текст, наприкінці кожного пункту вміщено **ключове проблемне запитання або завдання**.

Важливі значення для засвоєння матеріалу мають документи, думки провідних учених, додаткові факти, ілюстрації, карти й схеми. Працюючи з параграфом, необхідно обов'язково прочитати вміщені до нього документи та додаткову інформацію, відповіді на запитання.

? Який новий навчальний предмет ви починаєте вивчати? Висловіть припущення, що дасть вам вивчення нового предмета.

Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, що пояснюють зміст зображеного. Іноді ілюстрації супроводжуються запитаннями, акцентуючи увагу на інформації, яку слід отримати із зображення. Тобто кожна ілюстрація також є і частиною навчальної інформації.

Робота з історичною картою сприятиме формуванню уявлень про те, де відбувалися події та які зміни вони спричинили.

Наведені в параграфах схеми, таблиці розкривають зв'язки між складовими історичних або суспільних явищ, пояснюють їхні особливості тощо.

Параграфи завершуються **висновками**, що допоможуть визначити і закріпити розглянуті в них провідні ідеї.

Перевірити свої знання вам дадуть змогу **запитання і завдання**, наведені після кожного параграфа. У цьому блоці використано ігрові форми навчальної діяльності. На такому етапі важливими є ваші вміння колективної роботи.

Підсумувати матеріал розділу ви зможете за допомогою узагальнювальних запитань і завдань, практичних занять (створення есе, презентації, проекту), узагальнень та здійснення контролю.

Які головні елементи підручника?

До підручника автори створили **електронний додаток**, на якому розміщено додаткові матеріали. Ви знайдете їх за відповідними QR-кодами.

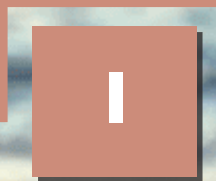
ВИСНОВКИ

■ Цьогоріч вивчатимемо новий навчальний предмет «Вступ до історії України та громадянської освіти», який поєднує дві навчальні дисципліни: історію і громадянську освіту.

Головним помічником на цьому шляху для вас буде підручник.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка назва нового навчального предмета? Які два навчальні курси він поєднує? Який курс вивчає минуле, а який — сьогодення?
2. **Дидактична гра «Знавець».** Одна особа називає елементи підручника, інша — пояснює їхнє призначення. Потім хтось вказує призначення, а ще хтось — вказує елемент.
3. **Робота в групі.** Запишіть коротке текстове повідомлення, про що ви сьогодні дізналися і навчилися під час уроку.
4. Які ще засоби пізнання історії, крім підручника, ви можете назвати?
5. **Обговоріть.** Для чого людина згадує події свого життя: зустрічі, переживання, враження?
6. Навіщо нам знати про минуле? Поясніть, як ви розумієте вислів: «Історія — наука про минуле людства».

§ 2. ІСТОРІЯ ЯК НАУКА ПРО РОЗВИТОК ЛЮДСТВА. ІСТОРІЯ ЛЮДИНИ Й РОДИНИ — ЧАСТИНА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Навіщо вивчати історію

Коли ви вперше на уроках ознайомилися з історичними подіями, мабуть, поставало питання: навіщо мені це вивчати, знати?

Що цікаво, що над цим питанням люди замислювалися ще тисячі років тому. «Батько історії», давньогрецький письменник Геродот у V ст. до н. е. писав про завдання історії: *«Щоб минулі події з часом не забулися і великі і дивні гідні діяння <...> не залишалися невідомими»*. У ті давні часи і наступні історію уважали сумою окремих подій, «наставницею життя». Тому тривалий час історію розглядали як частину літератури чи навіть мистецтва. Не випадково в давньогрецькій міфології покровителькою історії вважали одну з муз. Її зображали у вигляді молодої жінки із сувоєм в руці. Ім'я музи історії **Кліо** походить від грецького слова «прославляю».

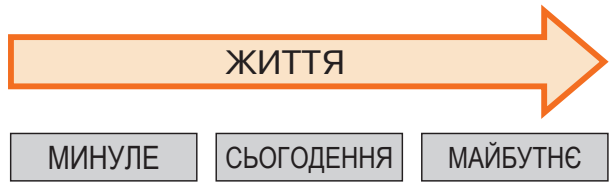
За цим параграфом ви зможете:

- ▶ отримати початкове уявлення, що таке історія, чи є вона наукою;
- ▶ дізнатись, як співвідносяться минуле, сучасне і майбутнє з історією;
- ▶ зрозуміти, що вивчає історія України, а що — всесвітня історія.

Пригадайте!

З якими історичними подіями ви ознайомились у попередніх класах?

Спробуйте на прикладі свого життя пояснити наведену схему. Як минуле пов'язане з майбутнім?

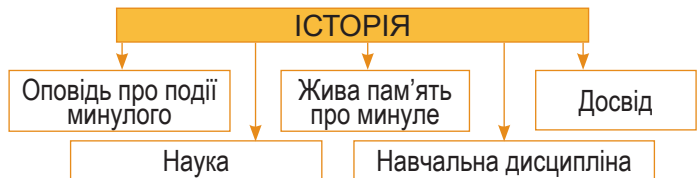

Але дослідники минулого не зупинялися. У XIX ст. історія стала справжньою наукою, яка намагалася проаналізувати події, пояснити їх, відповісти на запитання: чому відбулося саме так, чим керувалися у своїх діях правителі тощо.

Якщо взяти звичайну людину, то для неї історія — це її минуле, минуле батьків, родини, держави. Пізнавши його, вона зможе усвідомлено будувати майбутнє, керуючись досвідом власним і поколінь, які жили раніше.

Історію можна розглядати і як спосіб пізнання світу. Тут кожен знайде для себе щось цікаве: захоплюючі пригоди, відносини між людьми, звичаї і традиції, винаходи, військові баталії тощо.

Розгляньте схему, що таке історія.

Також історію варто вивчати і розуміти, щоби бути по-справжньому освіченою людиною. Ми маємо знати й пам'ятати, як зароджувалася й розвивалася наша та інші держави, який шлях пройшли народи, що її населяють, якими були здобутки культури. Це ті знання, котрі роблять людину громадянином і патріотом.

Одного разу розпочавши вивчати історію, людина не може зупинити цей цікавий, захопливий процес.

Часто він триває усе життя. Історія оточує нас у наших містах та селах, вона живе в пам'яті наших бабусь та дідусів, у нашому сьогоденні. Треба тільки хотіти долучитися до її таємничого і захопливого змісту.

Чому вивчення історії може бути цінним для людини?

2. Історія людини й родини — частина історії України

Як ви вже зрозуміли з попереднього пункту, в кожній людині є власна історія.

Кожен із вас може пригадати деякі події зі свого минулого: дитячий садок, навчання в початковій школі, перших друзів, подорожі, свята та інші пам'ятні події. Усе це й утворює історію вашого життя.

Життя кожної людини починається в родині. Саме там вона отримує перші знання про навколишній світ, набуває досвіду спілкування та співжиття.

Спільне життя членів родини — це теж історія. У кожній родині є свої пам'ятні події та реліквії.

Сукупність історій окремих людей, родин, громад і становить історію України.

Також історія конкретної родини відтворює історію всієї держави протягом певного періоду.

Родинна історія, крім цінності для науки, створює відчуття впевненості та вкоріненості на землі, де виросла людина, звідки походять її предки.

3. Історія України — складова європейської та всесвітньої історії. Історія України як наука та навчальний предмет

Наша планета — це спільний дім усіх народів, які її населяють. Кожен народ має своє минуле. Історики різних країн ретельно досліджують події минулого. Історію всіх народів світу називають **всесвітньою історією**.

Історичне минуле нашого народу не можна розглядати окремо від минулого всього людства. Через географічне розташування історія українських земель ніколи не розвивалась ізольовано. Вона була тісно пов'язана з далекими й близькими територіями,

Спільне життя членів родини — це теж історія

? Що ви знаєте з історії своєї родини, своїх рідних і близьких? Що може допомогти вам розповісти особисту чи сімейну історію?

Родинна (сімейна) реліквія — це будь-яка річ, що має особливе значення для членів родини (сім'ї), і її передають з покоління в покоління.

Сімейними реліквіями можуть бути старі фотографії, особисті речі, що належали членам родини

Історична наука — система знань, що розкриває шляхом відтворення і пояснення закономірності розвитку людського суспільства з найдавніших часів до наших днів.

і це можна простежити від появи людей на українських землях до сьогодення.

Особливо тісними були зв'язки з народами Європи.

Таким чином **історія України** — невід'ємна частина європейської та всесвітньої історії.

Історія України як наука досліджує, за яких обставин і коли на теренах сучасної Української держави оселилися люди, який спосіб життя вони вели. Вона розповідає про формування українського народу, його розвиток та відносини з іншими народами, впливи близьких і далеких сусідів, про боротьбу українців за свою незалежність і державність, про геніальні прозріння та помилки наших провідників. А знання історії України — це частина вашого світогляду, тобто поглядів на життя, природу і суспільство. Вона має важливе значення для всіх нас. Своїми вчинками й діями ми продовжуємо її. Тому саме від нас залежить, якою буде історія нашої Батьківщини.

Учених, які досліджують минуле людських спільнот, називають **істориками**. Ці люди вивчають його за достовірними подіями минулого або **історичними подіями**. Їхня праця є цікавою, але водночас дуже складною.

Історія України як **навчальний курс** покликана донести до суспільства узагальнені досягнення історичної науки, сформований образ нашого минулого.

На основі їх виховувати громадян із чіткою громадянською позицією, зі широким кругозором; таких, котрі здатні самостійно мислити та усвідомлено сприймати події, які відбуваються у країні й у світі та робити відповідні висновки.

Чому історія України є складовою європейської та всесвітньої історії?

ВИСНОВКИ

- Слово «історія» має давньогрецьке походження й перекладається як «дослідження», «оповідь про події». Цим терміном також називають науку, що вивчає минуле людських спільнот, які заселяли нашу планету від найдавніших часів, і навчальний предмет.

§ 2. ІСТОРІЯ ЯК НАУКА ПРО РОЗВИТОК ЛЮДСТВА. ІСТОРІЯ ЛЮДИНИ Й РОДИНИ — ЧАСТИНА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

- Вивчаючи минуле, історія допомагає нам у майбутньому.
- Історія може охоплювати час як існування всього людства, так і життя окремої людини.
- Родинна історія є підґрунтям загальної історії.
- Історія України є складовою європейської та всесвітньої історії.
- Змістом історії як науки є дослідження істориками минулого для здобуття нових знань та з'ясування закономірностей розвитку. Основний зміст історії як навчального предмета полягає в ознайомленні з подіями, процесами, явищами, які відбулися в світовій історії та в історії України. Вивчаючи їх, ми пізнаємо себе, краще розуміємо сьогодення, усвідомлюємо, як діяти у майбутньому. Розуміння історії є частиною нашого світогляду — тобто поглядів на життя, природу й людей.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що означає слово «історія»? Що вивчає історія України? Всесвітня історія?
2. **Колективне обговорення.** Як сьогодення може вплинути на ваше майбутнє життя?
3. Чому історія є «наставницею життя», хоча люди і не дуже дослухаються до її уроків?
4. Запитайте у членів своєї родини або інших дорослих, як досвід минулого впливає на їхнє сучасне життя. Яка подія, що відбулася в минулому, має для них особливе значення?
5. Чи правильне твердження, що історія України є складовою всесвітньої історії?
6. Поміркуйте, чому потрібно знати історію своєї держави.
7. Запишіть три аргументи, навіщо вивчати історію.
8. **Робота в групах.** Обговоріть і поясніть таке твердження: Український поет Максим Рильський стверджував: «Хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього, хто не відає славу своїх предків, той сам не вартий пошани». Чи поділяєте ви його твердження? Поясніть.
9. Укладіть порівняльну таблицю «Наука «Історія»» і навчальний предмет «Історія».

	Наука «Історія»	Навчальний предмет «Історія»
Спільне		
Відмінне		

§ 3. ДЖЕРЕЛА ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ. ВИДИ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ. КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ дізнатися про джерела історичної інформації; види історичних джерел;
- ▶ аналізувати історичну інформацію.

Пригадайте!

1. Що таке історія?
2. Які є засоби пізнання історії?

1. Робота історика

Чимало людей думають, що досліджувати минуле нескладно. Достатньо зібрати відомості про те, що відбулося колись, та цікаво це переповісти. Але відразу постає безліч питань. Де і як зібрати ці відомості? Чи всі вони достовірні? Як розрізнити, що є правдою, а що вигадкою чи перекручуванням? Як їх переповідати, щоби було достовірно та зрозуміло?

Перше, що має уміти дослідник історії, — це здобути свідчення про події. Вчені перевіряють їхню достовірність — те, наскільки точно вони можуть допомогти у відтворенні минулого. Також інформацію з різних джерел доведеться пов'язати з часом та місцевістю, згрупувати та зіставити з подібними явищами. Це допоможе відкинути недостовірні свідчення й упереджені думки.

Наступний крок — відібрати серед різномірної інформації ту, яка важлива для конкретного дослідження. Відібране необхідно розтлумачити, тобто пояснити, які зв'язки поєднують різні події, з чого усе почалося, до чого йшло і чим завершилося.

Далі дослідник чи дослідниця має зробити висновок про достовірність минулих подій, які досліджувалися. Тільки за умови, що його/її пояснення історії правдиві, історик має право публікувати своє дослідження.

Учений також має подбати про грамотність викладу своїх міркувань. Для вченого-історика уміти грамотно висловлювати думки і зацікавити ними слухача або читача не менш важливо, ніж зібрати різномірні відомості про минуле.

Робота історика в архіві — сховищі документів

§ 3. ДЖЕРЕЛА ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ. ВИДИ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ. КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

2. Історичні джерела

Звідки ми знаємо, що в минулому було все саме так, як про це свідчить історія? Якщо про порівняно недавню історію, скажімо, минулого ХХ ст. ми зможемо дізнатися, в тому числі з розповідей наших батьків, бабусь та дідусів, то як можна дізнатися про події віддаленішого минулого?

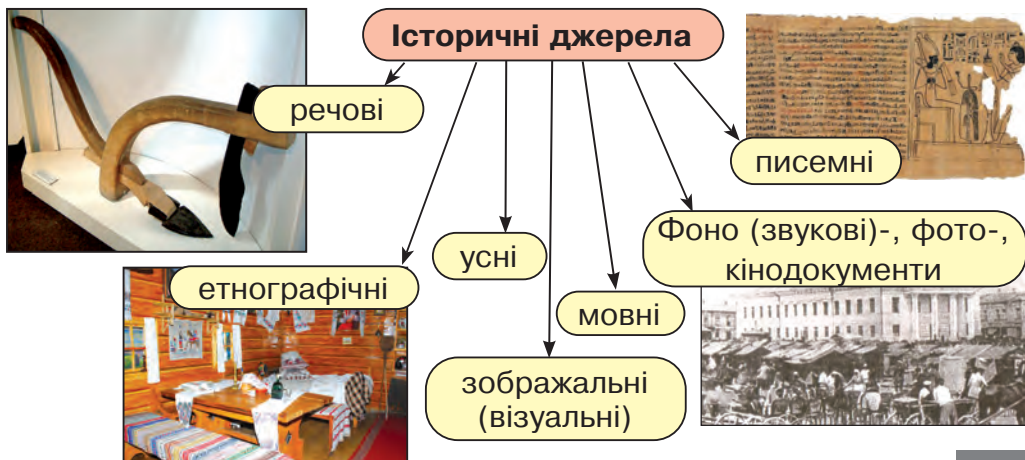
За час свого існування людство залишило по собі чимало «слідів». Історики старанно відшуковують ці «сліди» і намагаються за ними якнайвірогідніше відтворити життя минулого. Все, що залишила людина від своєї життєдіяльності, називають **історичними джерелами**.

Найчисленнішими джерелами є **речові**. Вони дають змогу створити уявлення про всі періоди життя людства — від найдавніших часів до сьогодення. За ними можна відновити побут тих людей, які колись користувалися ними, а також створити уявлення про рівень розвитку суспільства. До речових джерел належать кістки тварин і людей, знаряддя праці, посуд, будівлі, гроші, печатки, прикраси тощо. Більшість речових джерел досліджує наука **археологія**.

Незважаючи на те, що людство вперше почало робити записи лише близько 6 тисяч років тому, **писемні джерела** є, мабуть, найбільш інформативними. Завдяки їм ми дізнаємося не тільки про велику кількість подій (іноді з

? Яка мета роботи історика?

Історичні джерела — носії історичної інформації, що виникли у результаті діяльності людини, та відображають той чи інший бік діяльності.

Археологія — наука, що вивчає минуле людства за речовими джерелами, знайденими шляхом розкопок.

*Види
історичних
джерел*

*Текст забутою
мовою, вирізьблений
на камені*

Палеографія — спеціальна історична дисципліна, об'єктом дослідження якої є історія письма, його еволюція (переважно на основі давніх пам'яток) і характерні особливості на певних етапах розвитку.

подробницями), а й про причинно-наслідкові зв'язки між ними, думки і роздуми людей, їхні уявлення.

На українських землях у писемних джерел коротша історія. Перші окремі писемні згадки про українські землі залишили нам сусіди, що вже уміли писати. Вони оповідають про події, які відбувалися 3 тисячі років тому. Активне поширення писемності на території України розпочалося лише після запровадження християнства в X ст.

Письмові історичні джерела охоплюють усе, що колись написали наші предки та що збереглося до наших днів (а багато, на жаль, і не збереглося).

Часом невеликі записи бувають інформативніші для реконструкції минулого, ніж об'ємні літописи. Варто зауважити, що частина письмових історичних джерел, написаних забутими мовами, створюють труднощі для розшифрування. Доводиться просити допомоги знавців стародавніх мов.

Одна з наук, що вивчає писемні джерела, має назву **палеографія**.

Виникненню писемності в історії людства передувала дописемна доба. У цей період побутували тільки усні перекази про минуле. Свідченням тих далеких часів є легенди, міфи, народні пісні, казки, перекази тощо. Усі вони — не тільки витвір народної фантазії, а розповідають і про справжні події, що відбувалися й запам'яталися людям. Історики називають ці свідчення минулого **усними джерелами**. Розповіді про минуле можуть

також **етнографічні джерела** — народні звичаї, обряди, традиції тощо. Вивчаючи їх, дослідники теж можуть відтворити минуле.

Фотографія та кіно, що виникли у XIX ст., також стали важливими джерелами інформації про дослідження історичних подій.

Кожна історична епоха має свій набір історичних джерел. Чим ближче до наших часів, тим більше стає джерел.

Учені звертають увагу на те, що поділ історичних джерел за видами є умовним, а багато джерел можна зарахувати відразу до

§ 3. ДЖЕРЕЛА ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ. ВИДИ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ. КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО

Речові.
Етнографічні
Усні

АНТИЧ-НІСТЬ

Речові.
Писемні.
Етнографічні
Усні

СЕРЕДНІ ВІКИ

Речові.
Писемні.
Усні.
Етнографічні

НОВИЙ І НОВІТНІЙ ЧАСИ

Речові. Писемні.
Усні. Етнографічні. Кіно- та фотодокументи

кількох видів. Наприклад, монета, на якій є напис, може бути одночасно і речовим, і писемним джерелом, книжка — речовим і писемним, пам'ятка архітектури — речовим і зображальним тощо.

? Які види історичних джерел виокремлюють історики? Чому поділ історичних джерел на види є умовним?

Цікаво знати

При класифікації історичних джерел іноді виділяють окрему групу — **зображальних**. До цієї групи зараховують такі джерела, які дають змогу істориків не лише доповнити та проілюструвати певні історичні факти, а й поглянути на них у буквальному розумінні цього слова. Зображальні джерела створюють зоровий образ події, фіксують інформацію у формі зображень. До таких джерел відносять картини, фотографії, кінофільми, архітектурні споруди, скульптури, картографічні матеріали тощо.

? Висловте припущення, які з представлених на колажі ілюстрацій поєднують у собі ознаки різних видів історичних джерел. Розкажіть про свої міркування однокласникам/однокласницям.

3. Критичний аналіз джерел історичної інформації

Усі знайдені джерела перед використанням необхідно ретельно дослідити. Зокрема, вчені встановлюють час та обставини створення писемної або речової пам'ятки, з'ясовують інформацію про авторів документа, першовідкривачів джерела. Дослідники ретельно опрацьовують зміст документа і його вплив на життя суспільства. Вивчають матеріал, з яких виготовлені пам'ятки тощо. Дуже важливо перевірити надійність і достовірність джерел.

Процес реставрації – відновлення старовинного документа.

Щоб розпізнати фальшиве історичне джерело його перед тим ретельно аналізує чимало спеціалістів

Тобто, починаючи працювати з джерелом, варто не забувати ставити йому такі запитання: «Коли воно було створене?», «Хто автори?», «З якою метою воно створене?». Якщо це текст — то: «Для кого він написаний?». Якщо річ — «Для чого її могли використовувати?».

Кожне джерело окремо відображає лише певний період минулого й містить обмежений обсяг історичної інформації. Для найправдивішого відображення минувшини вчені порівнюють дані з різноманітних історичних джерел і лише тоді роблять висновки й узагальнення.

Цікаво знати

Бувають історичні джерела-підробки, містифікації, зроблені спеціально, щоб увести в оману з корисливою метою. Так, у 1867–1869 роках член Паризької академії наук Мішель Шаль подав у академію зібрання знайдених нібито листів Галілея, Паскаля, Ньютона та інших відомих особистостей, навіть листи Александра Македонського до Аристотеля. Причому сам Шаль був щиро впевнений у їхній справжності. Як з'ясувалося, всі ці документи були фальшивками, що за величезну суму продав Шалю шахрай Дені Врен-Люка, видавши за переклади з оригіналів.

Щоби перевірити достовірність письмових документів, аналізують мову, вивчають використану лексику, стиль письма, почерк. Наприклад, якщо в історичному документі трапляється слово, яке виникло пізніше, то це слугуватиме чітким сигналом, що документ — підробка.

§ 3. ДЖЕРЕЛА ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ. ВИДИ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ. КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Писемне джерело

Оскільки творцями всіх пам'яток минулого були люди, історичні джерела відображають їхнє бачення і сприйняття подій.

Із застереженням також варто ставитися і до праць істориків минулого: вони з різних причин були не завжди об'єктивними. Всі ми знаємо фразу, що «історію пишуть переможці». На жаль, вона має сенс щодо багатьох письмових історичних свідчень. Ті ж літописці, як правило, перебували на службі у князя, короля чи іншого правителя і про сучасні їм події писали так, аби догодити своєму покровителю.

Унаслідок цього повну картину життя людей у певний період можна відтворити лише поєднуючи й порівнюючи інформацію з різних історичних джерел (щонайменше двох) та критично аналізуючи їх. Достовірну історичну інформацію, наявну в джерелах, можна використовувати лише після того, як дослідник відповідно її опрацює.

? Чому варто критично ставитися до історичних джерел?

Пам'ятка для дослідження історичного джерела

1. Уважно розгляньте джерело історичної інформації і встановіть, до якого виду історичних джерел воно належить.
2. Визначте, яку інформацію про минуле повідомляє це історичне джерело.
3. Уявіть, що вам потрібно дослідити запропоноване джерело детальніше: а) поміркуйте й запропонуйте запитання, які варто поставити для ґрунтовнішого дослідження джерела; б) висловіть припущення, як і де можна довідатися інформацію про джерело за тими запитаннями, що ви запропонували.
4. Результати своєї роботи представте у класі.

ВИСНОВКИ

- Вивчення історичних джерел дає нам змогу відкрити багато сторінок нашого минулого. Саме завдяки їм ми знаємо те, що було в минулі давні часи, тому їхнє значення для історичної науки просто безцінне. Але навіть попри це історичні джерела треба розглядати з певною часткою скептицизму, ретельно перевіряючи їхнє походження та справжність.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Визначіть етапи роботи історика. Чим важливий кожен етап?
2. Які перешкоди доведеться долати історика на шляху до створення правдивого дослідження?
3. Чи можна стверджувати, що один вид історичного джерела інформативніший за інший?
4. Що головне у будь-якому історичному джерелі?
5. Чому необхідний критичний аналіз історичного джерела?
6. Доберіть перелік історичних джерел, що розповіли б про ваше минуле. Які предмети, котрі є у вас вдома, можуть бути історичним джерелом?
7. **Поміркуйте.** Чи відрізняються засоби пізнання науки «Історія» і навчального предмета «Історія»?
8. **Обговоріть.** У чому полягає цінність кожного виду історичних джерел для дослідників: писемних, усних, візуальних, речових?

§ 4. СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ. МЕТОДИ ПРИРОДНИЧИХ НАУК В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

1. Спеціальні історичні дисципліни

Історичні джерела ретельно досліджують представники спеціальних історичних дисциплін. Їх налічують близько 80-ти. Крім того, вони ставлять самостійні завдання у різноманітних галузях історії. Наприклад, **генеалогія** — наука, що вивчає сімейні і родинні зв'язки та їхню історію; **палеографія** дає нам цінну інформацію про таку складову культури, як письмо.

Як правило, спеціальні історичні дисципліни поділяють на ті, що вивчають особливі види джерела (геральдика — герби, сфрагістика — печатки, нумізMATИКА — монети), й ті, що застосовують особливі методи при роботі з джерелами (палеографія, хронологія тощо).

? Дізнайтеся з додаткових джерел, що вивчають зазначені у схемі науки, і поміркуйте, чим саме вони корисні для вивчення історії. Відповідь можна оформити у вигляді лепбука або таблички-довідника.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ дізнатись, які дисципліни допомагають у дослідженні минулого;
- ▶ які науки допомагають історикам у їх дослідженнях.

Пригадайте!

1. Що вивчає історія?
2. За допомогою чого ми дізнаємося про минуле?

Спеціальні історичні дисципліни — допоміжні дисципліни, що вивчають певні види історичних джерел.

Інститут спеціальних історичних дисциплін

Печатки є важливими історичними джерелами. Їх вивчає сфрагістика

2. Інші науки-помічники в дослідженні минулого

Як ми з вами вже з'ясували, історія є наукою. Кожна наука має як власні, специфічні методи дослідження, так і загальнонаукові.

Основний метод будь-якого наукового дослідження — це експеримент. Головна мета експерименту — встановити причинно-наслідкові зв'язки між певними діями та їхніми наслідками і перевірити факти. Наприклад, що відбудеться, якщо змішати дві речовини. Або що станеться, коли встановити взаємодію двох речей тощо. Експеримент переважно використовують науковці природничих наук. Для істориків експеримент перш за все — це відтворення елементів минулого, реконструкція. Проте минуле неможливо повторити, і повернутися в минуле — теж. Але якщо поглянути на події історії як на експеримент, результати котрого ми знаємо, то дослідження історії набуває зовсім іншого значення. Головним завданням історика стає уміння

Робота з георадаром під час археологічних розкопок

Аерофотозйомка допомагає археологам виявляти археологічні пам'ятки

робити висновки, з'ясовувати закономірності з таких «природних експериментів». Тобто з'ясувати, чому саме так відбувався хід подій.

Нині рівень досліджень історичних подій, процесів, явищ сягнув такої глибини, що для з'ясування окремих історичних моментів доводиться залучати знання і методи досліджень інших наук, таких як математика, фізика, хімія, біологія, географія тощо. До того ж прогрес природничих і математичних наук зробив їхні методи досліджень корисними для дослідження минулого.

Також традиційно пліч-о-пліч з історією працювали гуманітарні дисципліни: культурологія, літературознавство, краєзнавство, соціологія.

Таким чином, щоби бути сучасним істориком, вже недостатньо стати обізнаним лише в суто історичній тематиці.

Наприклад, із 1958 р. в археологічних дослідженнях для визначення давності пам'ятки використовують властивості окремих хімічних елементів, зокрема вуглецю, що міститься в усіх органічних залишках. Так, віднайшовши у пам'ятці залишки рослини, тварини або людини та вимірявши кількість вуглецю в них,

§ 4. СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ. МЕТОДИ ПРИРОДНИЧИХ НАУК В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

можна приблизно встановити, коли істота померла і, як наслідок, коли жила. Цей метод називають «**радіовуглецевим датуванням**». Його недоліком є те, що він має похибку в кілька сотень років. Для дослідження дуже давніх часів це не має принципового значення, але для дослідження недавнього минулого він не дуже зручний.

Досягнення в **геології** та **фізиці** сприяли винаходу георадарів, які спочатку використовували в геологічних розвідках, але вони чудово зарекомендували себе і під час пошуків археологічних скарбів. Нині віднайти археологічну пам'ятку, яка залягає на глибині до 30 см, не становить для приладів жодної проблеми.

Тепер для археологічних досліджень активно використовують **аерофотозйомку** і **сканування** земної поверхні **за допомогою супутників**.

Чималу допомогу в історичних дослідженнях надали **біологи**, особливо в дослідженні еволюції людини, походженні свійських тварин, раціоні харчування тощо.

Від початку XXI ст. для історичних досліджень активно використовують досягнення **генетики** — науки про спадковість та мінливість ознак організмів. Так, досліджуючи геном — сукупність спадкового матеріалу, який міститься у клітині організму, були розгадані важливі історичні загадки.

У 2015 р. вчені-генетики завершили величезний міжнародний проект «1000 геномів» (The 1000 Genomes Project), метою якого було повністю розшифрувати геноми тисячі осіб, щоб віднайти й описати більш 95% генетичних варіацій, які трапляються у людей із частотою понад 1%. Це дало змогу виокремити регіональні особливості генетичних змін і простежити їхнє поширення.

Ці та інші дослідження, які після них відбувалися й відбуваються, дали багато відповідей на питання, що давно турбували істориків та на які неможливо було відповісти традиційними методами досліджень. Так, удалося визначити переміщення багатьох народів, їхнє походження.

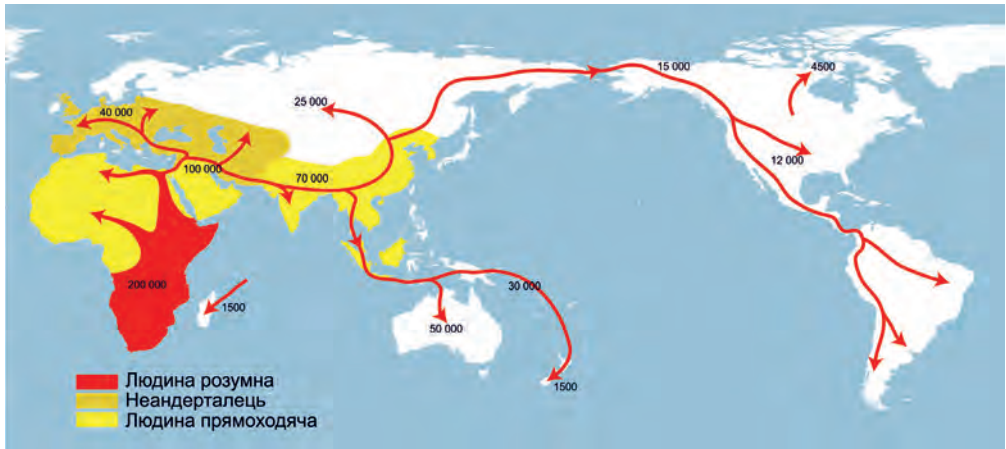
Історія, як й інші науки, не стоїть на місці, і нас чекає ще багато відкриттів.

Які науки і як допомагають історикам в їхніх дослідженнях?

Супутниковий знімок місця археологічних розкопок

Карта розселення сучасної людини, що була створена за допомогою історичних досліджень і досліджень геному людини

ВИСНОВКИ

- Для ретельного дослідження історичних джерел працюють представники низки спеціальних історичних дисциплін. Також історики послуговуються досягненнями і методами досліджень інших наук: фізики, біології, хімії, математики та низки гуманітарних дисциплін: культурології, літературознавства, краєзнавства, соціології.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. **Поміркуйте.** Чому історикам необхідна допомога представників інших наук? Чому вони мають таку назву?
2. Які науки називають спеціальними історичними дисциплінами? Чому вони мають таку назву?
3. **Обговоріть.** Чому історичні події можна назвати «природним експериментом»?
4. Як дослідження природничих наук допомагають історикам? За допомогою додаткових джерел наведіть приклади.
5. Для якого періоду історії методи досліджень природничих наук найактуальніші?
6. Розгляньте найдавнішу козацьку печатку. Висловіть припущення, які науки допомогли б дослідити його історикам і яким чином.

§ 5. ЗНАЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЇ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МИНУЛОГО. ЯК ПРАЦЮЮТЬ АРХЕОЛОГИ. КУЛЬТУРНИЙ ШАР ТА АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА

1. Значення археології для дослідження минулого

Як вам уже відомо, найчисельнішими джерелами є речові, тож значну їхню частину досліджує археологія.

Людство, порівняно із загальним часом свого існування, зовсім нещодавно винайшло письмо, а про надзвичайно тривалий період його історії ми складаємо уявлення завдяки речовим джерелам. Їх досліджує наука **археологія**, а самі дослідники називаються археологами. Завдяки розкопкам вони здобувають нові джерела. Далі їх описують та досліджують. За їхньою допомогою складають картину життя людей минулого. Особливо цінні такі дослідження для історії тих народів та людських спільнот, які не залишили про себе писемних свідчень.

Археологічний період історії людства найтриваліший: почався близько п'яти–трьох мільйонів років тому.

Археологія фіксує розселення найдавніших людей на Землі, початки їхньої господарської діяльності. Археологічні матеріали мають велике значення для вивчення ранніх стадій розвитку людства. Вони формують уявлення про зони виникнення первісного землеробства і скотарства, дають змогу простежити зародження міської культури та **цивілізації**.

Цивілізація — багатозначне поняття: 1) людська спільнота, яка впродовж тривалого періоду часу (зародження, розвиток, загибель чи перетворення в іншу) має стійкі відмінні риси у всіх сферах життя (державному устрою, економічному розвитку, культурі тощо), спільні цінності та ідеали. 2) Певний розвиток суспільства.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ дізнатись, яке значення археології в історичних дослідженнях;
- ▶ довідатись, як працюють археологи;
- ▶ з'ясувати, що таке культурний шар, археологічна пам'ятка, археологічна культура.

Пригадайте!

1. Що таке археологія?
2. З яким видом історичних джерел найчастіше працюють археологи?

*Палеонтологи
займаються
вивченням решток
доісторичних тварин*

*Археологічний
артефакт.
Крем'яний серп*

Археологічний артефакт — об'єкт матеріальної культури, що залишили по собі люди, які жили в минулому. До них належать господарські знаряддя, зброя, одяг, речі побуту, предмети культу тощо.

Для дослідження якого періоду історії археологія має виняткове значення?

?

*Розкопаний курган.
Дніпропетровська область*

Без археологічних досліджень для нас досі залишалася б таємницею історія Стародавнього світу. Також наприклад, найдавніші писемні свідчення про наших предків — слов'ян сягають I – II ст. н.е., але вони жили на українських землях і раніше. Про їхню більш давню історію нам відомо лише завдяки археологічним дослідженням.

Артефакти, знайдені на території України, засвідчують, що держава, народ є спадкоємцем племен і народів, які жили у минулому на українських теренах. Археологічні знахідки, якщо їх вміло презентувати, можуть також результативно сприяти розвитку туризму в регіонах України.

2. Археологічна пам'ятка

Як самостійна наука археологія має свої методи, найголовнішими серед котрих є методи польових досліджень археологічних пам'яток. Археологічними пам'ятками вважають усі матеріальні рештки діяльності людини або змінене людською працею (зі слідами діяльності людини) природне середовище. Вони можуть бути умовно поділені на кілька груп: місця проживання давніх людей — стоянки, поселення, городища (поселення, оточені ровами, валами, мурами), окремі житла; поховальні пам'ятки — поля поховань, кургани, окремі могили; культові місця — храми, святилища; споруди та місця для роботи (майстерні, копальні, шахти); окремі предмети (знаряддя праці, прикраси, предмети побуту, зброя та ін.).

§ 5. ЗНАЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЇ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МИНУЛОГО. ЯК ПРАЦЮЮТЬ АРХЕОЛОГИ. КУЛЬТУРНИЙ ШАР ТА АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА

Археологічна пам'ятка — всі матеріальні рештки діяльності людини або змінене людською працею (зі слідами діяльності людини) природне середовище. Пам'ятки можуть бути у вигляді надземних споруд (насипи, кургани, захисні вали, городища тощо), підземні об'єкти, інші рештки життєдіяльності людини.

3. Археологічна культура

Групи археологічних пам'яток одного періоду, які розташовані на певній території, що мають спільні одночасно сформовані ознаки у наборі та типології знарядь праці, устрою жител, поховань та пов'язаними з ними ритуалів, формах посуду та нанесених на них орнаменти і малюнки тощо називаються **археологічними культурами**.

Вчені стверджують, що межі поширення археологічних культур приблизно збігаються з розселенням стародавніх племен. Найдавніші археологічні культури виникли ще за часів розселення людини розумної.

4. Культурний шар

Археологічні пам'ятки приховані від нас в культурному шарі, який утворений із «суміші» землі з рештками матеріальної культури давніх людей. На одному місці можливе існування декількох культурних шарів. Наприклад, починаючи з епохи, коли людство почало активно обробляти метали (бронзу), всі пам'ятки перебувають у сучасному ґрунті, а раніші — нижче від нього.

Предмети матеріальної культури минулих епох залягають у культурних шарах. Культурний шар може мати різну товщину і глибину залягання. Особливо товстий культурний шар буває в містах, на городищах, телях. Телі, або тепе, — це пагорби, на яких

Залишки захисної стіни

Кераміка трипільської культури

? Як можна визначити археологічну культуру?

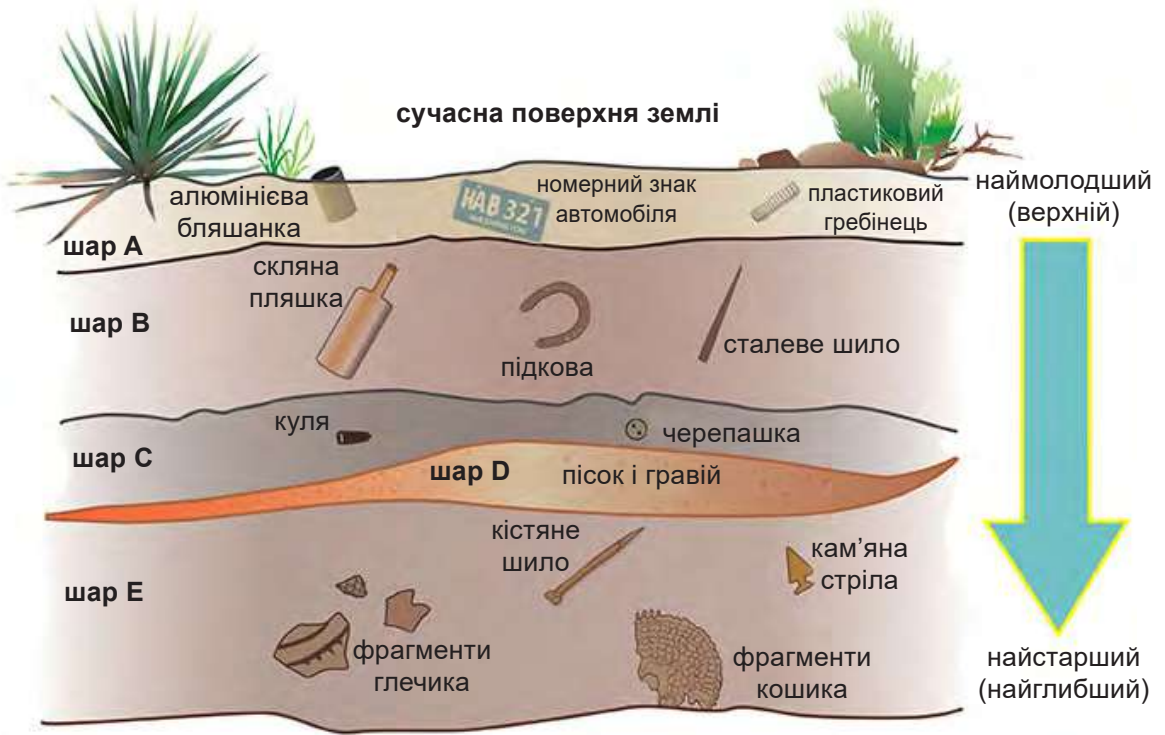

Схема культурного шару

довго жили люди. Рештки найдавніших пам'яток залягають інколи на глибині до 25 м. Глибина залягання культурного шару пізніших епох невелика (1–2 м).

Що таке культурний шар?

Стоянки, поселення, селища бувають одно-, дво- або багат шаровими. Останні виникають тоді, коли те саме місце люди заселяли кілька разів.

5. Як працюють археологи

Археологічні дослідження можна розділити на два етапи: польові й лабораторні.

Польовим дослідженням передують «розвідка»: за певними ознаками рельєфу археологи визначають імовірне місце дослідження, або на місце майбутнього дослідження вказують місцеві мешканці, будівельники, котрі знайшли якісь важливі знахідки.

Археологічний музей

Цікаво знати

В археології терміном «культурний шар» називають шар ґрунту на місці давніх поселень, в якому можна знайти предмети матеріальної культури (або їхньої частини) та сліди господарювання. Цей шар відрізняється від материкового, що утворився природним шляхом без слідів діяльності людини. Тобто в археологічному сенсі «культурність» проявляється у залишених слідах життєдіяльності. Що більше смітили люди, то шар «культурніший».

Проте з погляду екологічної свідомості, що менше слідів залишає за собою людина, то вона «культурніша». Сюди належить сортування сміття, усвідомлене споживацтво, повторна переробка та стеження за вуглецевим слідом. Ідеальні сучасні «екопоселення» не мають залишати після себе жодних слідів. Вони повинні бути невидимими для археологів, які їх досліджуватимуть через 1000 років.

На місце майбутнього дослідження закладають шурф — невелике за площею заглиблення у землю. Він дає змогу визначити, чи перспективний об'єкт для дослідження. Визначають, що це — поселення, могильник чи стоянка.

Для наступних робіт археологи отримують дозвільні документи.

Далі закладають розкоп, орієнтований за сторонами світу. Знімають шар ґрунту до якогось об'єкта, що становить цінність для дослідження. Його зачищають. Усе має бути чітко сфотографоване, заміряне. Заглиблення у розкопі триває до рівня, де вже нема археологічних знахідок.

Потім усі знахідки пакують, шифрують за квадратами, роблять малюнки, далі пишуть звіт. Проводять лабораторні дослідження. Не все відразу піддається ідентифікації на місці. Окремі предмети потребують консервації (особливо органічного походження), щоб вони не зруйнувалися від зміни середовища. На основі отриманих матеріалів пишуть наукові дослідження, виступи на конференціях, в яких розповідають про результати знахідок.

Археологічні розкопки

? Які етапи археологічних досліджень?

Цікаво знати

Як швидко визначити вік знахідки? Найпоширеніший порівняльний метод — типологічне датування. Тобто є якісь речі, щодо яких уже відомо, коли вони створені, й знайдено типологічно близькі до них. Відповідно, знахідка може стосуватися приблизно того ж часу.

Інструменти для археологічних польових досліджень

? Висловіть припущення, для чого використовують археологи кожен із зображених предметів.

Цікаво знати

На жаль, у нашій країні пошуки археологічних пам'яток часто здійснюють «чорні» копачі — люди, які шукають цінні речі, продають, отримуючи з того певний зиск. Як правило, вони намагаються знайти золоті чи срібні скарби. Найбільша шкода від їхньої діяльності полягає в тому, що, витягуючи окремі цінні речі, вони порушують культурний шар, вириваючи річ з археологічного контексту. Так поселення залишаються без монет, без якихось металевих виробів, прикрас. Відповідно, ми вже не зможемо точно відтворити минуле.

§ 5. ЗНАЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЇ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МИНУЛОГО. ЯК ПРАЦЮЮТЬ АРХЕОЛОГИ. КУЛЬТУРНИЙ ШАР ТА АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА

ВИСНОВКИ

- Без археологічних досліджень для нас досі залишалися б таємницею багато сторінок минулого. Археологія має власні методи дослідження. Найголовнішими серед них є методи польових досліджень археологічних пам'яток. Археологічними пам'ятками фахівці вважають усі матеріальні рештки діяльності людини або змінене людською працею (зі слідами діяльності людини) природне середовище. Археологічні пам'ятки доходять до нас найчастіше у вигляді культурного шару, утвореного із «суміші» землі з рештками матеріальної культури давніх людей.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. **Продовжте думку.** Археологія має значення... .
2. Наведіть приклади археологічних пам'яток. На які групи поділяють археологічні пам'ятки?
3. Який головний метод археологічних досліджень?
4. Що таке культурний шар? Які є культурні шари?
5. **Поміркуйте.** Як археологам визначити вік знахідки?
6. Чим археологічна культура відрізняється від культурно-історичної області?
7. Археологи під час досліджень віднаходять чимало артефактів. Оберіть один із артефактів, поясніть його походження. Яку інформацію артефакти дають про минуле?

§ 6. МИНУЛЕ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ. АРХЕОЛОГІЧНІ СКАРБИ УКРАЇНИ. ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

1. Минуле в археологічних пам'ятках

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ дізнатися про найвідоміші археологічні скарби України;
- ▶ з'ясувати, чим вирізняється трипільська археологічна культура.

Пригадайте!

1. Що таке археологія, археологічна культура, археологічна пам'ятка?
2. Яку інформацію можна отримати завдяки археологічним дослідженням?

Україна настільки багата на археологічні пам'ятки, що в країні нема жодного регіону, де їх би не було.

На території України виявлено археологічні пам'ятки, які представляють усі етапи розвитку людства: від залюднення території України.

Археологи визначили основні археологічні періоди історії України. Вони загалом збігаються з періодами європейської історії.

Найдавніші часи археологи та історики називають **кам'яним віком**, який вони поділяють на **давній** (палеоліт), **середній** (мезоліт), **новий** (неоліт).

Близько шести тисяч років тому **кам'яний вік** став змінювати вік металів, який триває досі. Перехід від кам'яної доби до віку металів називають **мідно-кам'яним віком** (енеолітом). Вік металів поділяють на **бронзовий** і **залізний**.

Бурхливе минуле України залишило її громадянам величезну археологічну спадщину. Вона дає змогу з'ясувати загадковий світ мисливців на мамонтів та бізонів часів великого зледеніння; що українські степи були батьківщиною індоевропейських народів, які є попередниками більшості сучасних європейських народів; а землі між Дніпром і Сяном є прабатьківщиною слов'ян...

Які археологічні періоди історії України?

Палеоліт
(давній
кам'яний вік)

Мезоліт
(середній
кам'яний вік)

Неоліт
(новий
кам'яний вік)

Енеоліт
(мідно-
кам'яний вік)

**Бронзовий
вік**

**Залізний
вік**

Археологічна періодизація

2. Археологічні скарби України

Археологічна спадщина України є однією з найбільших і найбагатших у Європі. На теренах нашої держави з незапам'ятних часів збереглися печери зі слідами первісних людей, давні кургани різних епох, літописні городища й міста. У землі також є чимало скарбів.

Археологи вважають, що на території України знайдено лише 1% захованих тут скарбів. Проте самі скарби не є метою досліджень археологів. Кожна коштовна річ, вироблена з дорогоцінного металу, а інколи й оздоблена коштовним камінням, має наукову цінність тільки тоді, коли пов'язана з усім контекстом, у якому її було знайдено: похованням, спорудою, ритуальним жертвопринесенням та іншими аспектами.

Серед багатьох археологічних скарбів, знайдених в Україні, можна виокремити кілька. Серед них є так званий **Михайлівський скарб** золотих прикрас, яким понад дві тисячі років. Двома частинами він знайдений у 1876 та 1897 рр.

Загалом, два скарби складаються з двох діадем, кількох тисяч намистин і «крилатих» пронизок, золотих чаш, застібок для накидок (фібул), блях, гривень, браслетів, а також чотирьох золотих зливків завдовжки 20 см. Проте кому належали ці речі, залишається загадкою.

Чимало було знайдено скарбів зі **«скіфським золотом»**. Скіфи — це кочові племена, які мешкали в степах України більш ніж дві з половиною тисячі років тому. Вони залишили

*Скарб давньоримських монет.
Колись так люди намагалися
в горщику сховати
свої заощадження*

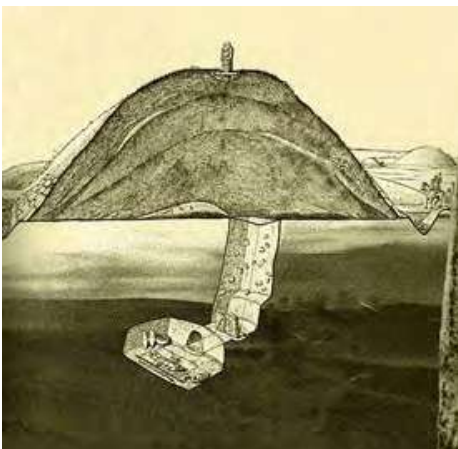
*Печера Вертеба. Реконструкція
стоянки давніх людей*

*Речі з Михалківського
скарбу*

Курган Товста Могила

Внутрішня будова кургану

після себе чимало курганів — поховань їхніх царів, знатних воїнів. Хоча більшість поховань скіфських царів були розграбовані ще в давні часи, археологи продовжують виявляти чимало цікавих знахідок, серед яких і золоті та срібні речі.

Найціннішу річ скіфської доби — **пектораль**, яку зберігають в Україні, знайшов у 1971 р. археолог Борис Мозолевський у царському кургані відомому як Товста Могила.

Чимало цінних речей було виявлено в кургані Солоха. Серед них — золотий гребінь, золоті піхви для меча, казан зі сценами життя скіфів. Проте ці знахідки перебувають у Росії.

У 2002 р. був знайдений скарб на Чуфут-Кале біля Бахчисараю. У ньому було 30 золотих, 4 253 срібні та 1 мідна монети XV ст. А влітку 2007 р. в лісі на горі Тепе-Оба біля Феодосії, що у Криму,

§ 6. МИНУЛЕ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ. АРХЕОЛОГІЧНІ СКАРБИ УКРАЇНИ. ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

*Борис Мозолевський
з пектораллю*

Загальна вага золота – понад **25** кг

Загальна вага срібла – понад **50** кг

Посуд

Чаші, вази, блюда, глеки, чарки, ложка, золоті ритони та золоте облицювання дерев'яного посуду

Зброя

Мечі, сокира, захисні обладунки, бляхи, оздоба ременів, лука та кінської збруї

Прикраси

Браслети, перстені, намиста зі вставками із дорогоцінних каменів – аметистів, сапфірів, тигрового ока, гранатів, гірського кришталю та смарагдів.

Монети

Скарб з Тене-Оба

Які найвідоміші археологічні скарби України?

випадково знайшли 10 168 монет часів Кримського ханства — найбільший скарб в історії незалежної України.

Найбагатшим скарбом, виявленим в Україні, фахівці вважають **Перещепинський скарб**, знайдений у 1912 р., нині — територія Новосанжарського району Полтавської області. Більшість дослідників вважає, що скарб належав вождю кочівників булгар хану Кубрата, кагану Великої Булгарії, до якої в VII ст. належала й частина території сучасної України.

Скарби продовжують знаходити і в наш час. У 2020 р. у селищі Городниця на Житомирщині наприкінці серпня виявили скарб національного значення — 32 монети часів Русі-України із зображенням тризуба і князя Володимира.

3. Трипільська культура

Однією з прикметних і найяскравіших археологічних культур України є трипільська. Вона існувала 5–6 тисяч років тому впродовж 1,5 тисячі років. Культуру відкрив археолог Вікентій Хвойка. На території України пам'ятки трипільців було виявлено в 15 областях, а випадкові знахідки — ще у чотирьох, всього є понад 2300 пам'яток, серед

Поширення пам'яток трипільської культури.
Картосхема

Постать

Видатний археолог **Вікентій В'ячеславович Хвойка** провів свої перші розкопки 1893 року на Кирилівських висотах у Києві, де виявив палеолітичну стоянку з кістками мамонта, поселення неоліту та бронзового віку. Наступні розкопки біля Трипілля, Халеп'я, Верем'я та інших сіл підтвердили його припущення: в Україні відкрито нову енеолітичну культуру, про що він оголосив 1899 р. на XI Всеросійському археологічному з'їзді в Києві. Також він зазначав, що індоєвропейська мовна спільнота почала формуватися саме на території України.

Цікаво знати

Над вивченням трипільської культури в Україні працювало майже 5 поколінь дослідників і дослідниць (Вікентій Хвойка, Вадим Щербаківський, Ярослав Пастернак, Олег Кандиба, Тетяна Пассек, Валентин Даниленко, Микола Шмаглій, Михайло Відейко та ін.) — загалом понад 180 осіб, а наукових друкованих праць нині є понад 2500. Численні археологічні колекції виставлено в музеях та нагромаджено в університетах, дослідницьких інститутах та приватних колекціях, наприклад приватному музеї «Платар» (Київ). Найбільші археологічні скарби зібрано в Національному музеї історії України та Археологічному музеї Інституту археології НАНУ. У понад 60 музеях України — у Львові, Одесі, Вінниці, Черкасах та інших містах, у сільських музеях також виставлено старожитності цієї культури. Трипільські колекції нині є в музеях Румунії, Молдови, Польщі, Великої Британії, Австрії (Відень).

яких — поселення, могильники і поховання, скарби й окремі знахідки.

За більш ніж 100 років досліджень учені вже багато знають про розвиток племен трипільської культури. Проте нові відкриття відбуваються щороку.

Прикметною особливістю життя трипільських племен є те, що вони будували великі поселення — **протоміста**. Такі великі поселення знайдено біля с. Тальянки (15 000–25 000 жителів, до 2 700 будинків, площа 450 га; це було найбільше місто трипільців), поблизу с. Небелівка (площа близько 300 га, тут у понад 1300 будинках жили кілька тисяч людей), неподалік с. Майданецьке (6 000–10 000 жителів, до 1575 будинків, площа 270 га), с. Доброводи.

Усі вони мали

- кругову структуру з майданом у центрі, вулиці (завдовжки до 180 м);
- житлові багатоповерхові (два–три поверхи), господарчі, храмові споруди (поодинокі будинки, які не належали до системи вулиць);
- рів довкола.

*Трипільці
та трипільська
культура*

*Реконструкція
протоміста трипільців
біля с. Майданецьке*

Протоміста — термін, яким зазвичай позначають великі поселення періодів неоліту та енеоліту, котрі мають ознаки як села, так і міста.

Щоби будувати такі великі поселення, треба було мати розвинене господарство.

Які елементи протоміст вказують на те, що це село, а які — що це місто?

?

Імовірно, головним заняттям трипільців було землеробство. Вони вирощували пшеницю, ячмінь, горох, просо. Спочатку землю обробляли мотиками, а згодом — ралом. Зернові культури збирали дерев'яними серпами з роговими та крем'яними вкладками. Крім землеробства, трипільці займалися садівництвом. Вирощували абрикоси, сливи, аличу. Активно займалися: полюванням — на зубрів, оленів, лосів, косуль, диких кабанів; рибальством — ловили річкову рибу; тваринництвом — розводили кіз, корів, свиней, чому сприяли багаті луки і пасовиська в долинах рік. Забезпечували себе господарськими і побутовими речами, одягом.

Культова споруда площею 60 на 20 метрів була побудована близько шести тисяч років тому

Реконструкція життя трипільців

Трипільські жіночі фігурки

Стилізовані трипільські орнаменти на сучасній писанці

Як харчувалися трипільці?

§ 6. МИНУЛЕ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ. АРХЕОЛОГІЧНІ СКАРБИ УКРАЇНИ. ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

схематичні малюнки свійських тварин та зображення жінок, що мали магічне значення. Таке орнаментування частково збереглося в українських народних вишивках, килимах, кераміці, а особливо — у великодніх писанках.

Виявом мистецького хисту трипільських племен стали керамічні фігурки з глини. Найбільше було зображень жінки.

Трипільське суспільство через обмежені можливості господарського розвитку не змогло створити цивілізацію. Однією з проблем була відсутність технологій відновлення родючості землі. Через кожні 50–70 років трипільцям доводилось переселятися на нові землі, спалюючи попередні поселення. Зрештою господарство трипільців охопила криза і занепад.

Її спричинило ймовірна зміна кліматичних умов.

У трипільців була добре розвинена житлова архітектура. Будівлі мали по кілька кімнат, а іноді й поверхів. Стіни обмальовували мінеральними фарбами. Приміщення опалювали як відкритими вогнищами, так і купольними печами.

Ким же були племена трипільців? Трипільці не були українцями, як дехто стверджує, але вони були першими справжніми землеробами та скотарями на українських землях.

Трипільці були подібними до сучасних жителів Близького Сходу — невисокого зросту, смагляви-

Реконструкція розпису трипільської кераміки

Музей трипільської культури

Реконструкція інтер'єру трипільської хати

Моделі багатопверхових будівель трипільців

ми, з характерним великим носом. Недавно вчені з'ясували, що вони генетично пов'язані з корінними жителями Анатолії (сучасна Туреччина). Проте їхні господарські здобутки (систему обробітку землі, знаряддя праці, господарське начиння, секрети будівництва житла тощо) успадкували їхні нащадки, зокрема й українці.

? Які основні здобутки трипільських племен?

ВИСНОВКИ

- Завдяки археологічним дослідженням історики дізналися про давнє минуле України. На території України виявлено археологічні пам'ятки, які представляють усі етапи розвитку людства. Бурхливе минуле України залишило чимало цікавих скарбів. Проте самі скарби не є метою досліджень археологів.
- Завдяки дослідженням археолога В.Хвойки була відкрита яскрава трипільська культура. Вона засвідчила високий потенціал українських земель у цивілізаційному розвитку.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. На підставі чого археологи створили свою періодизацію історії України?
2. Людське суспільство на українських землях розвивається майже мільйон років. Які періоди в його розвитку виділяють археологи?
3. **Поміркуйте і висловіть припущення.** Чому на території України знаходять багато археологічних скарбів?
4. За допомогою додаткових джерел дізнайтеся про інші видатні археологічні скарби. Підготуйте відповідну презентацію.
5. З якого регіону світу походили трипільські племена? Як вони вплинули на розвиток місцевої людності?
6. Які основні заняття трипільських племен?
7. Доберіть перелік понять і термінів, які дали змогу охарактеризувати трипільську археологічну культуру. Продовжте ряд: *енеоліт, протоміста, ...*
8. Підготуйте лепбук про трипільську культуру.

§ 7. ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ ТА ЇХНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. НАЙВИДАТНІШІ ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ

1. Якими бувають писемні джерела

Для дослідження минулого особливо цінними є писемні джерела. До них належать різноманітні написи та документи, що їх створили люди за допомогою знаків і символів.

Від часу винайдення письма для нього людство за період свого існування намагалося пристосувати різноманітні матеріали: камінь, дерев'яні дощечки чи глиняні таблички, кістки тварин. У Стародавньому Єгипті писали на папірусі — папері, який створювався зі стебел очерету, що зростав на берегах річки Ніл.

Наші предки для письма використовували кору берези (бересту), пергамент (матеріал з телячої шкіри) або свинцеві пластини.

Батьківщиною сучасного паперу вважають Китай, де, за свідченнями китайських літописів, майстер Цай-Лунь у 105 р. н. е. винайшов папір, переробляючи бамбук.

За кілька сотень років папір навчилися виготовляти і в Європі.

Змінювалися і способи нанесення знаків письма. Їх вирізьблювали, видавлювали, наносили фарбою, чорнилом, зрештою винайшли спосіб друкувати, який і досі вдосконалюють.

Упродовж тисячоліть змінювався не лише матеріал, на якому робили написи, а й змінювалося письмо. Певний час основним джерелом для виникнення писемності був малюнок. Проте малюнок може стати писемністю лише тоді, коли він не просто зображає річ, поняття (сонце, земля, людина тощо), а й позначає саме слово. Письмо за допомогою малюнків називають **пiктографiчним**. Хоча нині такий вид письма вже не використову-

За цим параграфом
ви зможете:

- ▶ дізнатись, які є взагалі писемні пам'ятки;
- ▶ які писемні пам'ятки найвизначніші в Україні.

Пригадайте!

1. Які є види історичних джерел?
2. Коли виникли писемні джерела?

*Коротка історія
розвитку письма*

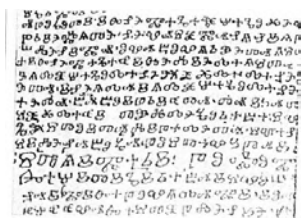
*Тексти вирізьблено
на камені, написано
на панцирі черепахи,
глиняних табличках*

Давньоєгипетські ієрогліфи

Напис зроблено давньогрецькою мовою

Напис зроблено глаголицею

Що використову-
вало людство за свою
історію для фіксації
інформації?

ють, піктограми значно поширені в дорожніх знаках, комп'ютерах, телефонах тощо.

Згодом малюнки перетворилися на письмові символи, що часто були навіть не схожими на той предмет або явище, які вони позначали. Так виникло **ієрогліфічне** письмо.

У цих видах письма прочитується не лише зміст думки, а й зорові образи — малюнки. Люди, які були носіями цього виду письма, залишили свідчення про власний спосіб життя та мислення, традиції, уявлення про навколишній світ.

Однак піктограми та ієрогліфи не відтворюють звучання мови. Це робить звуко-буквене, або **абеткове**, письмо. Один з перших буквених алфавітів виник у XV ст. до н. е. — фінікійський, який мав 22 приголосні літери. Першим досконалим абетковим письмом стало грецьке. Нині найпоширенішими є латинська, арабська абетки та кирилиця. На основі кирилиці було створено й українську абетку, яка налічує 33 букви.

Для дослідження історії України вчені послуговуються широким колом писемних джерел. Згадки про події на наших землях містяться у працях давньогрецьких, римських, арабських, європейських мандрівників, учених, політиків.

Важливим писемним джерелом історії Русі-України є літописи — твори, в яких про події оповідали за роками. Багато цікавої інформації про події історії вчені дізнаються з хронік, мемуарів (спогадів), різних документів

Кирилиця — алфавітна система письма у країнах Східної Європи, Північної та Центральної Азії. Одна з двох абеток (інша — глаголиця) староцерковнослов'янської мови лягла в основу алфавітів слов'янських мов та десятків різних мов світу. Кирилиця походить від грецького письма з додаванням додаткових літер. Абетку названо на честь слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія, яким традиція приписує винахід абетки.

§ 7. ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ ТА ЇХНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. НАЙВИДАТНІШІ ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ

державних органів влади, матеріалів газет, журналів та інших написів.

2. Найвидатніші писемні пам'ятки України

До нашого часу давніх писемних пам'яток, які висвітлюють події з історії України, дійшло вкрай обмаль. Більшість з них — у переписах, копіях пізніших часів.

До найдавніших збережених рукописних книг Русі-України належать: Реймське Євангеліє, Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава, Ізборник 1076 р.

Окрім найдавніших рукописних текстів варто згадати й інші книги того періоду, які дійшли до нас у переписах XV ст. Серед них: «Слово про закон і благодать», «Руська Правда», «Києво-Печерський патерик», «Повість временних (минулих) літ», «Повчання Володимира Мономаха своїм дітям», «Слово о полку Ігоревім» (оригінал не зберігся).

Реймське Євангеліє вивезла до Франції зі Софійської бібліотеки дочка Ярослава Мудрого Анна перед її заміжжям (була дружиною французького короля).

Остромирове Євангеліє створене в 1056–1057 рр. Це — переклад болгарського оригіналу церковнослов'янською мовою. Містить євангельські читання із заставками, мініатюрами євангелістів Івана, Луки і Марка, кольоровими ініціалами. Остромирове Євангеліє створив дяк Григорій на замовлення новгородського боярина Остромира.

Ізборник Святослава 1073 р. є перекладом болгарського збірника, укладеного у X ст. для київського князя Святослава Ярославича. У книзі можна знайти відомості з математики, астрономії, астрології, граматики, фізики, логіки, біології, історії, етики, уривки богословських текстів та їхнє тлумачення.

Реймське Євангеліє

*Музей книги
і друкарства*

*Остромирове
Євангеліє*

*Сторінка
з Ізборника Святослава з портретом
князя і його сім'ї*

Музей книги та друкарства в Острозі

Сторінка з
«Повісті минулих
літ»

Сторінка
з «Руської правди»

Музей книги, м. Луцьк

Важливою особливістю книги є те, що в ній уміщено портрет князя та його родини.

Ізборник 1076 року, теж створений для Святослава, є збіркою релігійних та філософських творів — роздуми про віру, повчання для дітей та інше.

Першим відомим письменником Русі-України з місцевого населення був митрополит Іларіон. Він займав свою посаду за часів княжіння Ярослава Мудрого. Його твір **«Слово про закон і благодать»** є прикладом церковної проповіді, в якій прославлено хрещення Русі-України з ініціативи князя Володимира і поширення за Ярослава Мудрого.

Найвидатнішим історичним твором Русі-України й найвидатнішим вітчизняним літописом серед збережених часом є **«Повість минулих літ»**, яку написав 1113 р. ченець Києво-Печерського монастиря Нестор. Нею починаються майже всі давньоруські літописи, що дійшли до нашого часу.

Безцінною пам'яткою староруського письменства є **«Повчання Володимира Мономаха своїм дітям»**, написане на початку XII ст. Твір поєднує автобіографію князя з його порадами, як, відповідно до християнських чеснот, управляти державою.

Справжнім шедевром, своєрідною перлиною давньоруської літератури є **«Слово о полку Ігоревім»**, яке невідомий автор створив близько 1187 року і оповідає про невдалий похід новгород-сіверського князя проти половців. За художнім рівнем цей твір не має аналогів у тогочасних літературах. **«Руська правда»** — збірка стародавнього руського права, складена в XI–XII ст. на основі звичаєвого права. Вона безпосередньо впливала на життя населення ще багато сто-

§ 7. ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ ТА ЇХНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. НАЙВИДАТНІШІ ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ

літь і навіть після припинення існування Русі-України.

Окрім книг, із часів Русі-України збереглися й інші писемні джерела. Найцікавішими є **графіті** Софії Київської — написи і малюнки, що залишили священники та відвідувачі Софійського собору в Києві (виявлено понад 7000 графіті XI — початку XVIII ст.). Багато графіті Софії Київської є пам'ятками української мови. Також вони свідчать про високий рівень грамотності населення.

Ще одним письмовим джерелом часів Русі-України є берестяні (XI—XV ст.) і свинцеві грамоти. **Берестяна грамота** — це, як правило, приватне листування, написане на корі берези. Такі грамоти на теперішній час знайдено у 13 містах.

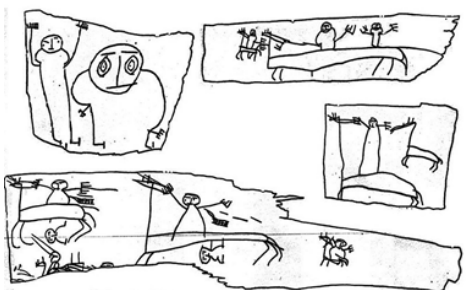
Свинцева грамота — напис на свинцевій пластині. Як правило, це був документ із розпорядженням князів. Загалом відомо лише про дві такі грамоти.

*Берестяна грамота
із записом двох молитов*

*Свинцева грамота
XII ст., яка була
знайдена на Хмель-
ниччині в 2021 р.*

*Берестяні грамоти з дитячими
малюнками*

Яка найдавніша книга України?

ВИСНОВКИ

- Для дослідження минулого особливо цінними є писемні джерела. До них належать різноманітні написи та документи, що створили люди за допомогою знаків і символів.
- За свою історію людство створило чимало різноманітних систем письма. Найпоширенішим стало абеткове письмо.
- Для передачі писемної інформації використовували різноманітні матеріали. Зрештою найпоширенішим став папір.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Складіть перелік можливих писемних джерел.
2. Поміркуйте над твердженням історика Омеляна Пріцака: «Історія починається тоді, коли виникають писемні джерела. Без них нема історії». Чи згодні ви з ним? Свою думку обґрунтуйте.
3. Поміркуйте, чи всім писемним джерелам можна довіряти. На основі раніше вивченого матеріалу з'ясуйте, як перевірити достовірність писемного джерела.
4. Які відмінності між ієрогліфічним та звуко-буквеним письмом?
5. Чим відомі Реймське Євангеліє, Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава, Ізборник 1076 р.?
6. За допомогою додаткових джерел складіть розповідь про одне з давніх писемних джерел з історії України.

§ 8. УСНІ ДЖЕРЕЛА. ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. ФОЛЬКЛОР ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

1. Усні джерела

Усні джерела (легенди, міфи, прислів'я, народні пісні, казки, перекази тощо) містять інформацію у вигляді усної традиції, яку передають із покоління в покоління, з уст в уста і зберігають у пам'яті народу. Згодом вона була зафіксована в писемних пам'ятках.

Усна творчість упродовж тисячоліть залишалася чи не єдиним засобом узагальнення життєвого досвіду народів, зокрема українського, втіленням народної мудрості, народного світогляду, народних ідеалів, а також джерелом інформації про його історію, філософію, чим він жив, що хотів передати наступним поколінням.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ дізнатися про усні джерела та їхню роль в історичних дослідженнях;
- ▶ зрозуміти, чому фольклор є історичним джерелом.

Пригадайте!

1. Які ви знаєте види історичних джерел?
2. Наскільки давнім є минуле України?

§ 8. УСНІ ДЖЕРЕЛА. ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. ФОЛЬКЛОР ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

В усній формі фіксувалися і навіть норми звичаєвого права (неписані закони). Також наші предки вірили, що словесними заклинаннями можна досягнути успіху в полюванні, викликати дощ, відвернути бурю і град, посуху, вберегти родину від зла і напасти, які на кожному кроці підстерігали беззахисну перед силами природи людину.

На думку вчених усна творчість розвивалася упродовж сотень тисячоліть.

Усні джерела протягом останніх двох століть були об'єктом пильної уваги вчених-істориків, етнографів, фольклористів. Ці джерела збирали, досліджували й публікували.

Давні усні джерела свідчать про існування міфологічного мислення. Це коли душею, людськими властивостями наділяють тварин, рослин, предмети неживої природи, у людській подобі уявляють богів тощо.

Перші писемні пам'ятки нашої історії зафіксували давніх народних героїв — Кирила (Микиту) Кожум'яку, Ілля Муромця, Михайлика, Микулу Селяниновича та ворожі їм сили — Солов'я Розбійника, Шолудивого Буняка, Ідолище, Змія тощо. Згодом частина цих персонажів стали казковими героями. Разом із тим літописи зафіксували імена богів язичницької релігії слов'ян: Сварога, Хорса і Дажбога, Перуна, Сварожича, Велеса (Волоса), Стрибога, Коляди, Марени, Ярила, Купала та ін. Відобразили літописці й народні легенди та перекази про реальних історичних персонажів — князів Кия, Аскольда, Діра, Олега, Ігоря, княгиню Ольгу, Володимира та ін.

Фольклорні пам'ятки невіддільні від народного світогляду, побуту, історії тощо. У цьому насамперед полягає їхня джерельна цінність.

Фольклор — усна словесна і музична народна творчість. У широкому розумінні, крім словесних жанрів, сюди належать уся народна творчість, прояви народної духовної культури — мова, вірування, обряди, ремесла.

? У чому цінність усних джерел?

«Три богатирі».
Художник В. Васнецов

2. Етнографічні дослідження

У дослідженні минулого можуть також допомогти етнографічні джерела — народні звичаї, обряди, традиції українців та інших народів. Так, досліджуючи звичаї і традиції племен, які ще перебувають на рівні розвитку первісного суспільства, можна створити уявлення про давні часи нашої Батьківщини.

Учені й мандрівники знайшли племена мисливців та збирачів, які живуть сьогодні в різних частинах землі: у Південній та Північній Америці, Австралії, Африці, Південно-Східній Азії. Вони нічого не знають про рільництво, не мають домашніх тварин. Знаряддя праці виготовляють із каменю, кісток та дерева. Не живуть на одному місці. Займаються полюванням та збиральництвом. Одягу та взуття не носять. Для житла вони використовують курені, які складають із жердин, гілок, каміння, землі.

І хоча ці племена мешкають на величезній відстані одне від одного, вони мають багато спільного. Й це допомагає вченим відтворювати життя минулого, робити висновки про первісних людей. Дослідження побуту розвиненіших народів також допомагають історикам дізнатися про минуле. Різноманітні обряди (напри-

клад, весільні, поховальні, календарні), а також такі явища матеріальної культури, як одяг, прикраси, житло, становлять значний інтерес для вивчення історії.

Етнографія — наука, яка досліджує побут і звичаї народів, їхню матеріальну та духовну культуру.

Бушмени. Спостерігаючи за ними, можна відтворити, як жили люди в далекому минулому

? Що досліджує етнографія?

§ 8. УСНІ ДЖЕРЕЛА. ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. ФОЛЬКЛОР ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

ВИСНОВКИ

- В історії усіх народів, зокрема українського, була дописемна доба, тоді знання народу передавали безпосередньо з уст в уста. Давні легенди та міфи, перекази і казки, а також обрядові пісні — не тільки витвір фантазії людей, а й скарбниця досвіду минулих поколінь, і тому вони є безцінним джерелом для істориків.
- У дослідженні минулого можуть також допомогти етнографічні джерела — народні звичаї, обряди, традиції українців та інших народів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. **Поміркуйте.** Чому для відтворення минулого історики використовують усні джерела?
2. Що в історії називають усними джерелами? Як називають усе розмаїття усно-розмовних творів?
3. За додатковими джерелами складіть перелік героїв і героїнь українського народного фольклору і коротко поясніть їхнє походження.
4. Дізнайтеся про збирачів українських звичаїв, традицій, фольклору. Підготуйте презентацію про одного з них.
5. Опишіть один із звичаїв чи традицію українського народу.
6. Дослідженню якого історичного періоду найбільше допомагає етнографія?

§ 9. СУЧАСНІ ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА (ФОТО, ВІДЕО, АУДІО, ЦИФРОВІ)

За цим параграфом ви зможете:

- дізнатись, які історичні джерела називають сучасними, чим вони вірізняються.

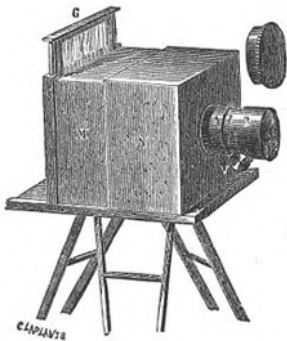
Пригадайте!

1. Які джерела найактуальніші для дослідження найближчого минулого?
2. Яка мета дослідження минулого?

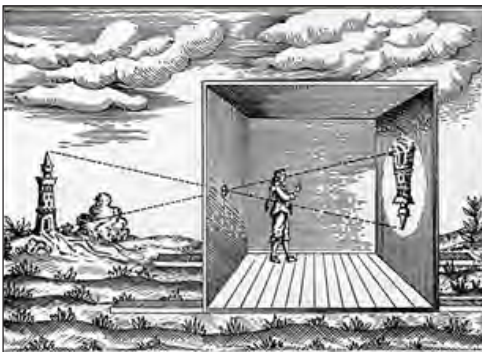
1. Фото-, кіноджерела

Розвиток суспільства супроводжується змінами у передачі та збереженні інформації. Це називають **інформаційними технологіями**. Особливо швидко вони розвивалися в XIX–XX ст. Це призвело до появи нових історичних джерел — **фото-кінодокументів**. Із них історик може почерпнути факти, невідомі йому раніше за іншими джерелами, і важливі дані для уточнення вже відомих подій. А особливо — отримати образно-зорове сприйняття події. Кіно-, фотодокументи мають іще ряд переваг. Вони достатньо доступні, а в окремих випадках розповідають про подію більше, ніж її очевидці.

Французький винахідник Жозеф Ньепс у 20-х рр. XIX ст. за допомогою давно відомого пристрою камери-обскури (темний ящик з невеликим отвором і екраном на протилежному боці від отвору) створив перші у світі

Один з перших фотоапаратів

Найстаріша з фотографій Ньепса, що збереглася до нашого часу. «Вид з вікна в Ле Гра». Зроблена близько 1826 року. Внесена до переліку ста фотографій, що змінили світ за версією Лайф.

§ 9. СУЧАСНІ ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА (ФОТО, ВІДЕО, АУДІО, ЦИФРОВІ)

Завдяки фотографії ми можемо знати, який точно вигляд визначні історичні діячі. На світлинні письменник Іван Франко з дружиною Ольгою Хоружинською

світлинні, використавши пластину з нанесеною срібною сіллю, яка чорніє при контакті з денним світлом.

Вдосконалення цього винаходу привело до виникнення сучасного фотоапарата. Починаючи зі середини XIX ст. фотографія фіксує найважливіші історичні події. Стало можливим створювати **фотонариси, фоторепортажі, фотолітописи** подій. Завдяки сучасним цифровим фотокамерам уже нема родин, які не мали б сімейних фото та відео. У багатьох є світлинні вже кількох поколінь родичів. Тож сімейні **фотоархіви** — багате джерело для створення історії роду.

Наприкінці XIX ст. завдяки братам Люм'єр виникло кіно. Найбільшу цінність, як історичне джерело, мають хронікально-документальні фільми. Вони бувають німими (неозвученими) або озвученими (їх почали продукувати у 1920-ті рр.).

Серед хронікально-документальних фільмів розрізняють кінохроніку, яка обмежується констатацією фактів з коротким коментарем, та документальний фільм, який на основі реальних фактів, як правило,

«Прибуття потягу на вокзал Ла-Сьота», 1895 р.

Кадр першого кінофільму. 1895 р.

Цікаво знати

Як й інші джерела, фотографія не завжди правдиво відображає подію. Є спеціальні постановочні фотографії, які створювали неправдиві образи. Бували випадки, коли змінювалися зображення на фотографіях, щоби приховати або викреслити окремих осіб, події.

Фотонарис — оповідь засобами фотографії, в якій автор зображає підмічені у житті події, реакції конкретних людей.

Фоторепортаж — призначене для поширення повідомлення, розповідь про поточні події, зроблені засобами фотографії.

Фотолітопис — фотоматеріал, який створює широку картину, висвітлюючи доволі значний часовий відрізок у різних сферах життя суспільства.

*Фото міста.
Кінець XIX ст.*

Поради для аналізу фото (фотоколекцій)

I. Опис фото (фотоколекції):

1. Якого віку і статі люди зображені на світлині? Скільки їх?
2. Які дії людини / людей зафіксовані на фото?
3. Які почуття виражають зображені особи? Чи виявляється ставлення героїв фото до зафіксованої події?
4. Коли і де відбуваються події? Що із зображеного дає змогу припустити достовірність місця і часу?
5. Чи бракує інформації, щоб упевнитись у правильності зроблених припущень?

II. Сюжет і загальний задум фото (фотоколекції):

1. Кого (що) фотограф показав крупним планом? Що бачимо на задньому плані фото?
2. Що намагався донести фотограф своїм знімком (серією знімків)?
3. Що визначає послідовність фото в колекції?

III. Створення повідомлення про зображені події:

1. Про перебіг якої події розповідають світлини? Коли і де ця подія відбулася?
2. На яких ситуаціях у ході цієї події укладач колекції хоче зосередити увагу глядачів? Чи справді йому це вдалося?
3. Яким є ставлення до цієї події укладача колекції і авторів фотографій, що він дібрав? Що може підтвердити зроблений висновок?
4. Що тобі ще відомо про події, змальовані за допомогою цих світлин? Про що ти ще хотів/хотіла б дізнатися?

має на меті навчати, інформувати та надихати глядачів. Також виокремлюють такий вид, як **кінолітопис** (повсякденну зйомку кінооператорами найважливіших подій нашого життя, історії країни). З розвитком техніки виник і такий вид, як **стрім** — певне документування свого життя в реальному часі.

Окрім хронікально-документальних фільмів, на початку ХХ ст. вийшли на екран і художні фільми. Майже два десятиліття вони були німими, згодом поступово їх витіснили звукові. У середині ХХ ст. чорно-білі стрічки змінили кольоровими. Художні фільми теж є важливими джерелами для істориків. Залежно від режисерського задуму ці кінострічки відображають реальну чи ідеальну картину дійсності. Роботі дослідника над фільмом допомагають сюжет, а також авторський текст, записи роздумів та розмов героїв фільму. Також кінокартини відображають технічні досягнення, використані під час їхнього виготовлення, рівень розвитку мистецтва.

Дослідження кіно- та фотодокументів передбачає визначення місця й часу зйомки, прізвищ її учасників. Про назву і творців фільму розповідає його легенда. Тут вказано прізвища режисера й оператора, студію та рік зйомки.

Кінодокументи — це образотворчі документи, створені кінематографічним або іншим способом за допомогою певних технічних засобів.

Основа **кінодокумента** — кіноплівка, що є багат шаровою системою. Використовують кольорові та чорно-білі кіноплівки.

Порівняння негатива з позитивом дає змогу за ретельного аналізу встановити достовірність кіно- і фотодокументів, виявити подробицю, якщо така є.

Кадр з одного із перших кольорових фільмів "Чарівник зі смарагдового міста". 1939 р.

Кінодокументи — це образотворчі документи, створені кінематографічним або іншим способом за допомогою певних технічних засобів.

Основа кінодокумента — кіноплівка, що є багат шаровою системою. Використовують кольорові та чорно-білі кіноплівки. Порівняння негатива з позитивом дає змогу за ретельного аналізу встановити достовірність кіно- і фотодокументів, виявити подробицю, якщо така є.

? Яка цінність фото-, кіноджерел?

2. Аудіоджерела (фонодокументи)

Звукові технології — технології опрацювання, запису та відтворення звукових хвиль: голосу, співу, інструментальної музики, звукових ефектів тощо.

Фонограф

Грамофон

Іще одним видом джерела, який виник у XIX ст., стали аудіозаписи.

12 серпня 1877 р. видатний американських винахідник Томас Едісон зробив перший у світі звукозапис, зафіксувавши на циліндрі фонографа, що виступав на той час носієм інформації, американську мелодію «Mary had a little lamb».

У 1888 р. німецький інженер Еміль Берлінер винайшов **грамофон**.

Із часом грамофон було замінено **патефоном**. Завдяки певним поліпшенням він мав портативніший розмір, аніж грамофон, що, звісно, привело до дуже широкої популярності музичних записів. Тим більше що платівки постійно дешевшали. Для їх виготовлення використовували дуже недорогі матеріали, зупинившись, зрештою, на вінілі.

Водночас із винаходом фонографа робили перші спроби **магнітного запису звуку**. Реальним народженням магнітний запис зобов'язаний данцю Паульсену, який у 1898 р. продемонстрував діючий апарат — **магнітофон**, де носієм запису був сталевий дріт. Перші магнітофони за якістю запису поступалися популярним тоді грамофонам. Все змінилося завдяки прогресу в електроніці і винайденню порошкової магнітної стрічки (бабіни, касети). Коли технології магнітного запису звуку стали досконалішими, а якість запису звуку — кращою, магнітофони стали популярними в усьому світі.

Фонодокументи — (від грецьк. phone — «звук, документ») — музично-звукові, аудіальні документи. Містять звукову інформацію, зафіксовану будь-якою системою звукозапису про події, явища і факти реальної дійсності, отримані в результаті механічного, фотографічного, магнітного чи оптичного звукозапису.

Із розвитком радіотехніки почали випускати радіоли, програвачі та електрофони, які дали змогу зробити прогрес і в програші платівок.

У 1979 р. компанія «Philips» разом із «Sony» запропонували світу абсолютно новий носій інформації — оптичний диск (компакт-диск — CompactDisk — CD) для запису та відтворення звуку. У 1982 році почалося масове виробництво компакт-дисків. Для запису інформації на них та її відтворення використовувався лазерний промінь. Ще на початку XXI ст. компакт-диски різних видів були поширеними в усьому світі. Їх частково замінили різноманітні інші предметні накопичувачі інформації, як, наприклад, широковідомі «картки пам'яті». У 2010-х роках стрімкого розвитку набули хмарні технології, які дозволяють зберігати великі обсяги інформації у «хмарних» сховищах і мати до них доступ з різних пристроїв.

У фонодокументах можна виокремити: подієві фонозаписи (що відображають звук якихось подій: мітингів, нарад і так далі — у момент їхнього звершення), фоноінтерв'ю (сучасників, які розповідають про подію у момент її звершення або близько за часом) і, нарешті, фономемуари (за змістом спогадів тих, що наближаються до письмових джерел).

Фонодокументи, відображаючи звук подій, допомагають визначити місце, де відбувалася подія, психологічний стан тих, хто виступав, чи тих, які говорили публічно або між собою (на зборах, мітингах і т. д.), реакцію слухачів на виступ (репліки, оплески) та ін.

Звукові документи з вичерпною повнотою фіксують людську мову, передають її смисло-

Патефон

Платівка

Аудіокасета

*Запис голосу Лесі
Українки*

Компакт-диск

Архів аудіовізуальних джерел

Які особливості аудіоджерел (фонодокументів)?

вий зміст, а також якнайтонші нюанси, інтонацію. Істотна перевага звукових документів виявляється в оперативності відображення події і порівняльній легкості її фіксації.

Фоноджерела показують певну спорідненість з письмовими, якщо узяти за основу аналізу текст, що викладають усно, і опублікованого письмово виступу. Це дає змогу їх аналізувати за методикою письмового джерела.

3. Цифрові джерела

Доба цифрових технологій сформувала підґрунтя для появи й використання документів, що мають принципово нову матеріальну і знакову основу — двійковий знак (біт).

Такі системи надають інформації форми документів, ресурсів або засобів, що й виступають як джерела інформації для істориків. Для відтворення їх обов'язковим є посередництво технічних пристроїв, котрі забезпечують репрезентацію інформації, зафіксованої цифровим кодом, в аналоговій формі, доступній для сприйняття людиною. Такі системи, як і документи й ресурси в них, традиційно називають електронними. В історичній науці коректніше вживати щодо

§ 9. СУЧАСНІ ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА (ФОТО, ВІДЕО, АУДІО, ЦИФРОВІ)

терміна «джерело» прикметник «цифровий», а не «електронний», оскільки в основу кодування інформації покладено не властивості електронів, а двійковий код (біт). При цьому цифрові джерела можуть містити інформацію довільної форми: текстову, графічну, табличну, аудіо, відео, віртуальну, комплексну.

Інтегровані в комп'ютеризованій інформаційній системі цифрові джерела є основою архівів цифрових документів та/або бібліотек цифрових ресурсів.

Цифрові документи варто розрізняти як первинні (відразу створені як цифрові) та вторинні (як оцифровані копії документів, оригінали яких створені на традиційних носіях — папері, плівці, тканині, камені, дереві, склі й т. ін. — за аналоговим принципом).

Які особливості цифрових джерел?

Сучасні цифрові носії інформації

ВИСНОВКИ

- Фотографія та кіно, голосові записи, які були винайдені в XIX ст., стали важливими джерелами інформації про дослідження історичних подій. Вони, мабуть, є найінформативнішими, але охоплюють лише незначний відрізок життя людства.
- Найсучасніші історичні джерела — цифрові. З одного боку, вони можуть бути носіями вже раніше відомих історичних джерел, з іншого — дають змогу дослідити окремі аспекти, які раніше були непомітні. Також можуть виступати і як самостійний вид історичних джерел.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які нові види історичних джерел виникли у XIX–XXI ст.? З чим пов'язана їхня поява?
2. У чому «новизна» джерел порівняно з традиційними?
3. **Поміркуйте.** Чи полегшили роботу історика нові види джерел?
4. За додатковими джерелами підготуйте презентацію «Виникнення і розвиток нових історичних джерел».
5. Використовуючи нові типи джерел, дослідіть подію, свідком якої ви були.
6. Сформулюйте визначення, що таке цифровий документ.

УЗАГАЛЬНЕННЯ І КОНТРОЛЬ ЗА РОЗДІЛОМ І. НАУКИ, ЩО ВИВЧАЮТЬ МИНУЛЕ

1. За допомогою гри «Асоціації» перевірте, як ви засвоїли матеріал.
Правила гри. Усім, хто грають необхідно навести асоціації, що в ньому/неї викликає наведений термін, і пояснити їх: *історія, історичне джерело, допоміжні історичні дисципліни, археологія.*
2. Для того, щоби переконатися, як ви зрозуміли зміст розглянутого матеріалу, зіграйте у гру «Аукціон».
Правило гри. Учасники та учасниці гри можуть «придбати» собі бали за свої історичні знання, отримані за розглянутим матеріалом. Для того, щоби здійснити це, вони наводять правильні твердження з матеріалу, розглянутого у параграфі. Повторювати твердження не треба.
3. Виконайте проєкт (лепбук, виставку експонатів, презентацію) «Джерела історії моєї родини». Представте проєкт у класі.
4. Покажіть (на прикладах), які способи для виявлення, дослідження та збереження джерел використовують сучасні історики.
5. Поясніть, чому між минулою дійсністю та джерельними відомостями про неї є розбіжності.
6. Поміркуйте, що сталося б з історією, якби не було речових історичних джерел.
7. Розгляньте джерело історичної інформації та встановіть, до якого виду джерел воно належить.

8. Працюючи в **групі** з однокласниками або однокласницями, укладіть «Кодекс честі дослідника історичних джерел».
9. Із розвитком сучасних технологій для швидшого передавання інформації людство частково використовує знаки-символи. Подумайте, де коли ми висловлюємося за допомогою малюнків.
10. Які предмети можна назвати історичними джерелами? Які історичні джерела є у вашій родині? Намалюйте один з таких предметів і складіть розповідь про нього за планом:
 - 1) назва і опис історичного джерела
 - 2) свідком якої події він був
 - 3) про що він може «розповісти» сьогодні
 - 4) яку інформацію він понесе в майбутнє
11. Визначте, які ілюстрації відображають старе минуле, а які нещодавні події. Що із зображеного на фото дало змогу зробити такий висновок?

12. Зробіть презентацію «Історія навколо нас» — подорожі учнівства класу історичними місцями. Доберіть та підпишіть світлини. Підписуючи світлину, звертайте увагу на місце/місто зйомки, кого/що зображено, з якими історичними подіями це пов'язано.
13. Повідомте, де можна знайти колекції джерел до історії вашого рідного краю (району, міста, селища, села).
14. **«Кросворд навпаки»**. Учасники і учасниці складають пояснення (завдання) до наведених у кросворді слів: «археологія», «історія», «піктограма», «ієрогліф», «абетка», «літопис», «міф», «легенда», «джерело», «етнографія», «фольклор», «скарб».

§ 10. РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО ЛІЧБУ ЧАСУ В НАРОДІВ СВІТУ І НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

1. Як виник сучасний календар

Відколи існують люди, вони відстежують регулярні зміни у природі. Вміння помічати зміни пір року, сезонні міграції тварин, на яких вони полюють, час, коли досягають плоди та фрукти, були запоруками їхнього виживання.

Землероби, які мешкали на берегах рік, відстежували їхні розливи. Так і виник один із перших у світі календарів. Це відбулося у Стародавньому Єгипті приблизно у III тис. до н. е. Цією країною пустель протікає велика річка Ніл. Її значення для цієї країни було таким важливим, що Єгипет називали «даром Нілу». Щороку в той самий час — коли на небі з'являлася зірка Сиріус — відбувалася зміна сезонів за давньоєгипетським календарем.

Ніл розливався. Його води приносили родючий чорний мул, який залишався, коли

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ простежити, як виник сучасний календар;
- ▶ дізнатись, як у сучасному світі здійснюють лічбу років;
- ▶ з'ясувати, як змінювалися способи виміру часу.

Пригадайте!

1. Що таке історична періодизація?
2. Що вивчає наука історія?

§ 10. РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО ЛІЧБУ ЧАСУ В НАРОДІВ СВІТУ І НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Розлив Нілу

Сівба

Збір урожаю

вода спадала. Маючи потребу відстежувати розливи Нілу, давньоєгипетські жерці створили календар.

Календар Стародавнього Єгипту поділяв рік на три сезони: час розливу Нілу, сезон сівби та сезон засухи; дванадцять місяців по тридцять днів. Усього це було 360 днів. Ще п'ять днів додавали окремо в кінці року. Рік за цим календарем був на день коротшим від астрономічного. Єгиптяни користувалися цим календарем тисячі років, а згодом його запозичили давні римляни. Новий календар упровадили 1 січня 45 р. до н. е., за правління римського імператора Юлія Цезаря, тому календар стали називати **юліанським**. Він був точнішим, аніж давньоєгипетський — за

Календар — система відліку днів і довших відрізків часу, що базується на циклі зміни пір року, пов'язаному із обертанням Землі навколо Сонця та фазах Місяця.

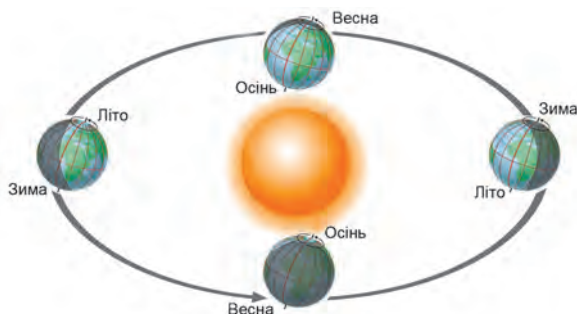
Фрагмент давньоримської мозаїки, присвяченої дванадцятьом місяцям року. Тут зображено жовтень

Цікаво знати

Тиждень придумали ще шумери — народ, який у IV–III тис. до н. е. мешкав у Межиріччі — регіоні, де протікають річки Тигр та Євфрат. Його запозичили інші держави світу, зокрема й Римська імперія.

Цікаво знати

Світові цивілізації створили місячні, сонячні або місячно-сонячні календарі, в яких рік складався зазвичай із 365 діб. Щоправда, певні календарі були трохи складнішими. Наприклад, цивілізації Центральної Америки — мая та ацтеків — послуговувалися двома календарями: в одному календарний цикл складався з 260 днів, а в іншому — з 365. Разом вони утворювали 52-річний цикл, а для датування триваліших проміжків часу в цих цивілізацій діяв так званий «довгий календар».

Повний цикл обертання Землі навколо Сонця називають роком

ним рік тривав 365 днів і 6 годин. Кожні 4 роки з цих 6 годин утворювалась одна додаткова доба — 366-та. Рік із 366 днів називався високосним.

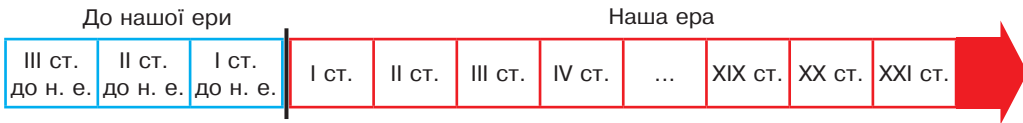
Рік за юліанським календарем був довшим за астрономічний. Кожні 128 років накопичувалася одна доба різниці між календарним та астрономічним роком. У XVI ст. виявилось, що юліанський календар відстає від астрономічного на 10 днів. Щоб це виправити, у 1582 р. Папа Римський Григорій XIII ухвалив рішення про заміну юліанського календаря на новий, який на його честь було названо григоріанським. Цим календарем нині користуються в усьому

світі. Середня тривалість року в григоріанському календарі становить 365 діб 5 годин 49 хвилин і 12 секунд. Він, як і юліанський, має систему високосних років. Православна Церква і досі користується юліанським

З появою якої зірки на небі давні єгиптяни пов'язували початок розливу Нілу?

Різдво Христове

календарем. Дотепер між двома календарями накопичилася розбіжність, що становить 13 днів. В Україні остаточний перехід на григоріанський календар відбувся у 1918 р.

2. Історія систем літочислення

Календар дає змогу визначати тривалість року і розбивати його на менші відрізки: місяці та тижні. Але як рахувати самі роки? Система сучасного літочислення була створена у 525 році. Вона була пов'язана з виникненням християнської релігії. Серед християн було прийнято вести відлік часу від Різдва Христового — моменту, коли народився Ісус Христос. Ця система літочислення поширилася в багатьох європейських країнах; почалася християнська ера, яку стали називати **нашою ерою**. Її використовують навіть у тих країнах, де християнська релігія не набула поширення.

У мусульман діє місячний календар, рік у якому на 10–11 днів коротший за григоріанський, а відлік років ведуть від 622 року за григоріанським календарем — часу переселення пророка Мухаммада з Мекки до Медини.

До впровадження сучасної системи літочислення відлік років у історії кожен із давніх народів вів по-своєму. Тому вченим дуже важко встановити, коли сталася та чи інша подія. Відомо понад 200 різних способів літочислення. У Стародавньому Єгипті роки починали рахувати від початку правління нового фараона,

12-річний цикл китайського місячного календаря

в Японії — з моменту вступу на престол імператора. Євреї рахували роки від дати створення світу, яка відповідає 3761 р. до н. е. за григоріанським календарем.

У Давній Греції відлік років вели від першої Олімпіади, а в Давньому Римі — від заснування міста Рима. У Китаї час довго відраховували від першого року правління першого імператора. Роки склалися у 12-річні цикли, в яких кожен рік мав свою тварину-символ: миша (пацюк), бик (корова, віл), тигр, заєць (кролик), дракон (крокодил), змія, кінь, вівця (баран), мавпа, курка (півень), собака, свиня (кабан). Цю систему використовували й у інших країнах Далекого Сходу: В'єтнамі, Кореї, Японії.

Від якої події розпочинається відлік нашої ери?

?

Русь-Україна перейняла систему літочислення Візантійської імперії, яку вели від створення світу, що відповідала 5509 р. до н. е. за сучасним календарем.

3. Вимір часу в давнину

У давнину люди визначали пору доби за положенням Сонця, Місяця та зірок. У Стародавніх Межиріччі, Єгипті та Греції день від сходу до заходу Сонця ділили на 12 рівних проміжків. Оскільки тривалість сонячного дня в різні

Давньоєгипетський сонячний годинник, сер. II тис. до н. е. В отвір вставляли вертикальну палицю — гномон, тінь від якої падала на позначки. Так відмірялись години

Давньоєгипетський водяний годинник (грецькою — «клепсидра»), III ст. до н. е. Вода виливалась з посудини за певний проміжок часу

Вогняний годинник, у якому свічки поділені на рівні частини. Кожна відмічена частина згорає за однаковий проміжок часу

§ 10. РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО ЛІЧБУ ЧАСУ В НАРОДІВ СВІТУ ТА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

У XVIII ст. для моряків було винайдено хронометр — дуже точний годинник, який майже не піддавався впливу навколишнього середовища

Пісковий годинник із території сучасної Німеччини, перша чверть XVI ст.

Стара Ратуша в Мюнхені, збудована у XIV ст., сучасний вигляд. Частиною міської ратуші зі середньовіччя неодмінно була годинникова вежа

Виставка «Час та буденні речі: з історії годинників» у Вінницькому краєзнавчому музеї

пори різна, то й ці умовні «години» були різними за довжиною. У Стародавньому Римі запровадили поділ доби на 24 рівні години, а початок доби наставав не зі сходом Сонця, як раніше, а опівночі.

У Стародавніх Єгипті та Межиріччі у II тис. до н. е. придумали сонячний та водяний годинники. У Стародавніх Індії та Китаї часто використовували вогняні годинники. У них, наприклад, палички пахоців, гніт або свічка згорали за визначений проміжок часу.

У середньовічній Європі широко використовували піскові та водяні годинники, а в XIV ст. тут навчилися виготовляти і механічні годинники. Спочатку в них не було циферблатів — про час сповіщав дзвін, а точність була до 15 хвилин. Такі годинники встановлювали на часових вежах і ратушах міст.

Годинник із маятником, XIX ст.

У XVII ст. було винайдено механічний годинник, хід якого регулювали маятником. На момент винаходу маятникові годинники були найточнішими у світі. Приблизно того самого часу годинники обладнали хвилинною стрілкою. Невдовзі було винайдено ще точніший механізм, у якому маятник заміняла пружина.

У XX ст. почали випускати точні електронні годинники, принципи роботи яких ґрунтується на природній вібрації у кристалах кварцу, тому їх ще називають кварцовими. Найточнішими у світі вважають атомні годинники, які у наші дні постійно удосконалюють. Принцип їхньої роботи спирається на рухах найменших у світі частинок — атомів.

Уявіть, що ви мешкаєте у стародавні часи, коли ще не було винайдено жодного пристрою для виміру часу. Як ви спробували б дізнатися, котра зараз пора доби? Також висловіть припущення, для чого вам було потрібне це знання.

ВИСНОВКИ

- Історія сучасного календаря розпочалася ще у Стародавньому Єгипті.
- Сучасний календар — григоріанський — виник у XVI ст.
- У сучасній системі літочислення датою відліку є рік народження Ісуса Христа, а історично побутували різні системи літочислення.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. З якою метою було винайдено перший календар?
2. Наведіть приклади різних систем літочислення.
3. Розкажіть про систему літочислення, якою користуються в Україні.
4. Розпишіть один календарний місяць, позначивши на ньому важливі для вас події. Зробіть висновок, яку роль відіграє календар у житті людей.
5. Розташуйте перелічені календарі у порядку виникнення: юліанський, григоріанський, давньоєгипетський.
6. Створіть лепбук на тему «Як у минулому люди вимірювали час».
7. Підготуйте невелике дослідження: дізнайтесь, які календарні системи були у світі, та простежте, чи є між ними щось спільне.

§ 11. ЛІЧБА ЧАСУ В ІСТОРІЇ

1. Одиниці вимірювання історичного часу

Історики переважно вимірюють час століттями, які скорочено позначають «ст.» і пишуть римськими цифрами. Десять століть становлять тисячоліття, котре позначають «тис.» і теж римськими цифрами. У римських цифрах ключовими є I (одиниця), V (п'ять) та X (десять). Зверніть, будь ласка, увагу, як позначають цифри від 1 до 20 арабськими і римськими цифрами: I, V, X.

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20

Для того, щоби побудувати хронологічну послідовність подій чи явищ, їх потрібно **датовувати** — вказати, скільки часу розділяє їх і визначену точку відліку. В більшій частині світу такою точкою відліку є народження Ісуса Христа. Усі події, які відбулися після Різдва Христового, називають подіями нашої ери. Усе, що трапилося до моменту народження Ісуса Христа, вважають подіями до **нашої ери** та скорочено записують — до н. е.

Історичний та календарний час

Як рахують роки в межах століть і тисячоліть?

I тис.		II тис.		III тис.
V ст.	X ст.	XI ст.	XX ст.	XXI ст.
401–500 рр.	901–1000 рр.	1001–1100 рр.	1901–2000 рр.	2001–2100 рр.

1. Що треба зробити для того, щоби датувати подію?
2. Вкажіть, до якого століття належить 999 р., 1543 р., 43 р. до н. е.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ дізнатись, як історики вимірюють час;
- ▶ для чого та як розмішувати події у хронологічній послідовності;
- ▶ виконувати історичні завдання;
- ▶ укладати хронологічні таблиці.

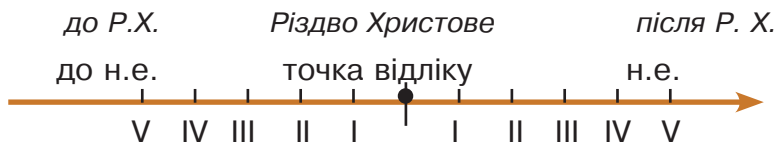
Пригадайте!

1. Від якої події ведуть відлік років нашої ери?
2. Що таке календар? Для чого його використовують?

Хронологія — наука про порядок розташування подій у часі.

2. Способи упорядкування хронологічних даних

Упорядкувати події та відобразити їх у послідовності допомагає лінія часу. Ця пряма поділена на відрізки, які означають роки, десятиліття, століття, тисячоліття.

Лінія часу (умовний напрямок руху часу вказаний зліва направо)

1. Позначте на лінії часу різними кольорами час до нашої ери (до Різдва Христового) і нашої ери (після Різдва Христового).
2. На лінії часу позначте:
 - а) I ст. до н. е.; б) V ст. до н. е.; в) III ст.; г) 988 р.; д) 480 р. до н. е.
3. Який рік був раніше: 50-й рік до нашої ери чи 50-й рік нашої ери? На скільки років раніше? Який рік був наступним після 50-го року нашої ери? Який рік був попереднім?

Вертикальною рисою на лінії часу позначено початок **нашої ери** (Різдво Христове). Праворуч од риски — наша ера (після Різдва Христового). Тут роки обчислюють послідовно, один за іншим — перший, другий, третій і так до нинішнього року.

Зліва від розділової риски — час до **нашої ери** (до Різдва Христового) — ми дивимося назад, ніби в зворотний бік. Якщо захочемо поррахувати роки в I ст. до н. е., то чим ближче до кінця століття, тим меншим буде число року. Тобто I ст. до н. е. почалося в 100 році до н. е., а закінчилося в 1 році до н. е. Наприклад, правитель Стародавнього Риму Гай Юлій Цезар був убитий у 44 році до н. е. Відзначимо цю подію на лінії часу. Наступним роком буде 43 рік до н. е., після нього — 42 рік до н. е. і так далі.

Найближчим роком до рубежу нашої ери буде 1 рік до н. е. Зверніть увагу, що нульового року нема: після 1 року до н. е. відразу настає 1 р. н. е.

Послідовний перелік подій за датами називається **хронологічною таблицею**. Кілька таких таблиць, що демонструють, які події та явища відбувалися одночасно у різних куточках світу, називають **синхроністичною таблицею**. Такі таблиці допомагають узагальнювати інформацію про минуле, простежувати закономірності, порівнювати історичний розвиток різних країн.

1. Розв'яжіть історичну задачу. Стародавній римський історик Тацит у своїй книзі написав, що починає розповідь із 821-го року «від заснування міста Рима». Який це був рік нашого літочислення, якщо Рим було засновано у 753 р. до н. е.?
2. Скільки століть минуло від початку нашої ери?

ВИСНОВКИ

- Історики вимірюють час не лише роками, а й століттями і тисячоліттями.
- Хронологія має велику вагу для історичних досліджень.
- Одним із основних способів упорядкування історичних даних є лінія часу, а також хронологічні та синхроністичні таблиці.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Як історики називають відрізок часу, що містить десять століть?
2. **Обговоріть у класі.** Чи може історична наука існувати без системи відліку часу?
3. Поясніть значення таких термінів: *століття, до нашої ери, наша ера.*
4. Потренуйтеся складати хронологічну таблицю за зразком:

Ім'я історичного діяча / діячки	
Дата	Важливі події із життя

5. Розв'яжіть історичні задачі.
 - ▶ У 514 р. до н. е. перський цар Дарій I рушив війною на племена скіфів, які мешкали в українських степах, і зазнав від них поразки. Скільки століть минуло від цієї події до наших днів?
 - ▶ Грецьке місто-колонія Ольвія було засноване приблизно у 647 р. до н. е., а місто Миколаїв — у 1789 р. Скільки років розділяє ці події?
 - ▶ Коли відбулося святкування 1000-річчя хрещення Русі-України, якщо ця подія сталася у 988 р.?

§ 12. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА ВІД ДАВНИНИ ДО СУЧАСНОСТІ

1. Як періодизувати світову історію

Для того, щоби впорядкувати свої знання про минуле, історики розробили систему історичної **періодизації**. Вона базована на вагомих змінах у людських суспільствах, які значною мірою, а іноді й докорінно змінювали їхнє життя.

Більшість сучасних істориків поділяє історію людства на такі періоди: Первісна доба, Стародавній світ (до цього періоду належить доба античності), Середні віки, ранньомодерний та модерний періоди. Ці назви походять від англійського слова «modern» — «сучасний».

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ дізнатись, як організована періодизація історії людства;
- ▶ співвідносити події світової та української історії;
- ▶ впізнавати певних ключових історичних діячів історії України.

Пригадайте!

Що таке археологічна періодизація? На які періоди вона поділяє історію людства?

Періодизація — умовний поділ історичного часу на впорядковану послідовність етапів, кожен із яких має власну назву і характерні особливості.

Періодизація історії України

Періодизація світової історії		
	Назва періоду	Хронологічні межі
Домодерний світ	Первісна доба (поділяється на палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт)	від появи людини на Землі — III тис. до н. е.
	Стародавній світ	III тис. до н. е. — 476 р.
	Середні віки	476–1492 рр.
Модерний світ	Ранньомодерний період	бл. 1492–1789 рр.
	Модерний період	бл. 1789 р. — донині

2. Домодерний світ

Найтривалішим періодом в історії людства була **Первісна доба (Первісність)**, що тривала від появи людиноподібних істот до виникнення перших цивілізацій.

За Первісної доби сформувалася сучасна людина, яка зі своєї батьківщини, Африки,

розселилася усім світом. Перші людиноподібні істоти з'явилися на теренах України близько 1 млн років тому. Перші люди були мисливцями-збирачами й у пошуках їжі постійно переходили з місця на місце.

Приблизно у X тис. до н. е. в Анатолії (регіон сучасної Туреччини) люди навчилися вирощувати рослини та одомашнили козу й вівцю, навчилися виготовляти посуд із обпаленої глини (кераміку) і тканину. Вони почали будувати постійні поселення. Зміни були разючими у житті людей. Період цих змін археологи називають новим кам'яним віком.

На землях сучасної України неоліт тривав у VII–V тис. до н. е.

Приблизно у VIII тис. до н. е. тому, теж в Анатолії, люди навчилися виплавляти перший метал — **мідь**, з якої виготовляли знаряддя праці, зброю та прикраси. Це дало назву мідно-кам'яній добі — енеоліту. На території сучасної України вона представлена яскравою трипільською культурою **IV–III тис. до н. е.**

У III тис. до н. е. люди почали виплавляти **бронзу** — сплав міді та олова або свинцю. Протягом цього періоду в житті людських суспільств відбулися важливі зміни: виникли писемність, міста та держави, перші цивілізації: Стародавнього Єгипту, Межиріччя, Харапська — в Індії, китайська. Виникнення цивілізацій знаменує початок історії **Стародавнього світу**.

*Первісна людина.
Реконструкція*

? Як змінилося життя людей під час неолітичної революції?

Бронзові сокири

Постать

Давньогрецький історик Геродот з Галікарнасу (484–425 рр. до н. е.) мандрував світом і залишив багато цікавих та цінних записів про землі сучасної України й народи, які її населяли, зокрема скіфів.

Цікаво знати

Окремо в історії Стародавнього світу вирізняють античну добу («античний» латинською мовою означає «давній») — час існування цивілізацій Стародавніх Греції та Риму.

- ▶ З існуванням яких цивілізацій пов'язана доба?

За цієї доби в лісостепових регіонах України жили племена землеробів, а у степовій — кочові племена, що з часом змінювали одне одного: спочатку це були киммерійці, потім скіфи, згодом — сармати. На півдні сучасної України було засновано давньогрецькі міста-колонії. Скіфи мали тісні зв'язки з цими колоніями, тому давні греки залишили записи про своїх сусідів. Завдяки цим писемним джерелам можемо дізнатися про життя давніх мешканців українських земель.

Чи не наймогутнішою державою Стародавнього світу став Стародавній Рим, який завоював значну частину Європи, Близького Сходу та Північну Африку. Від падіння цієї імперії у 476 р. історики ведуть відлік **Середніх віків**. Цей історичний період не можна однозначно оцінити. З одного боку, через занепад, порівняно з часами Стародавнього Риму, мистецтв і наук, загального рівня життя їх ще називають «темними віками», а з іншого — у цей час сформувалися держави, які згодом вирости в сучасні, такі як Іспанія, Англія, Франція.

У Середні віки на території України було започатковано безперервний розвиток державного життя:

Пам'ятник князю Русі-України Володимирові Великому (бл. 960–1015) у Гданську, Польща. У 988 р. він запровадив у своїй державі християнство, цим долучивши Русь-Україну до світової християнської цивілізації

§ 12. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА ВІД ДАВНИНИ ДО СУЧАСНОСТІ

Князь Василь-Костянтин Острозький (1526–1608) був покровителем української культури, заснував Острозьку академію — цей навчальний заклад існує й у наш час

Анна, донька київського князя Ярослава Мудрого, яка була в XI ст. королевою Франції. За легендою, вона привезла зі собою так зване Реймське Євангеліє, на якому під час коронації присягали королі Франції

розбудовувалася Русь-Україна, з якої веде свій родовід сучасна Україна. У період свого розквіту Русь-Україна була містком між Заходом та Сходом, який увібрав у себе їхні найкращі культурні здобутки. У 988 р. відбулося хрещення Русі, яке долучило її до культурної спільноти наймогутніших тогочасних держав.

Цей розвиток жорстко перервала монгольська навала, проте навіть вона не знищила зорієнтований на Європу спадок Русі-України. Частково його змогло зберегти Королівство Руське, не втратили своїх традицій і пам'яті про минуле жителі українських земель у Великому князівстві Литовському та Королівстві Польському.

Цікаво знати

Середні віки отримали таку назву, бо вчені XVI ст. вважали, що це був «середній час» між розквітом Античної культури та добою, коли вони жили.

? Які українські держави існували у період Середніх віків?

3. Модерний світ

Великі географічні відкриття, під час яких європейці дізналися про існування Південної та Північної Америки, Австралії, а також зміни у суспільному й економічному житті Європи розпочали **ранньомодерну добу**. Розвиток науки і технологій докорінно змінив господарство та повсякденне життя людини. Наприкінці ранньомодерного періоду людство дійшло висновку, що світ є цілісним, а його частини (від найдрібніших, які люди не могли побачити, а лише припускали їхнє існування, до найбільших — як материки та океани) тісно пов'язані між собою.

У ранньомодерний період українські землі перебували під владою різних держав: Великого князівства Литовського, Королівства Польського, потім — Речі Посполитої та Московії (згодом — Російської імперії) та Османської імперії. Незважаючи на різні по-

літичні та релігійні впливи, українське населення змогло усвідомити і розвинути розуміння своєї єдності, попри регіональні й культурні відмінності, долучитися до європейських тенденцій у розвитку науки, філософії, культури та релігії. У ранньомодерні часи український народ спробував відновити свою державність у формі української Козацької держави (1649–1764 рр.), але її зруйнувала Російська імперія.

Початком **модерної доби** називають Французьку революцію кінця XVIII ст., під час якої було висловлено надзви-

Запорозькі козаки

Постать

Під проводом Богдана Хмельницького розпочалася Національно-визвольна війна українського народу XVII ст., у результаті якої постала Козацька держава — Військо Запорозьке, або Гетьманщина.

Вільгельм Гондіус «Портрет Богдана Хмельницького», друга пол. XVII ст.

чайно важливу для всього подальшого розвитку людства ідею, що всі люди є рівними у своїх правах, а народ здатен сам обирати владу в країні. У модерну добу відбулися ті перетворення в суспільстві та економіці, впродовж яких зрештою виник сучасний світ. Протягом ХІХ ст. великі європейські імперії — Британська, Французька, Німецька, Австрійська, Російська — поділили між собою більшу частину світу. Їхнє суперництво за вплив у світі призвело до Першої світової війни 1914–1918 рр., унаслідок якої деякі з них припинили своє існування. Ця кривава війна з мільйонними жертвами залишила багато нерозв'язаних питань, що згодом вилилось у ще руйнівнішу Другу світову війну 1939–1945 рр. Лише після її завершення людство усвідомило, наскільки цінним може бути мир. Та й то не всі можновладці затамили це.

Тривалий час українці не мали власної держави. У ХІХ ст. українські землі були поділені між двома імперіями — Австрійською (Австро-Угорською) та Російською. Але діяв рух національного відродження, під час якого українці почали цікавитися своїм минулим, своєю культурою та зрозуміли свою єдність, попри те, що кожна з імперій намагалася перетворити їх на вірних підданих. На початку ХХ ст., у час розпаду великих імперій, українці проголосили незалежні держави — Українську Народну Республіку (УНР) і Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). 22 січня 1919 р. вони об'єдналися у соборну Україну.

Цій державі не судилося довге життя — вона загинула, протистоячи численним ворогам, зокрема більшо-

*Проголошення Акту злуки
22 січня 1919 р.*

Постать

Михайло Грушевський (1866–1934) — автор десятитомної праці «Історія України-Руси». У своїй праці він виклав історію України від найдавніших днів до ХVІІ ст. Також був головою Центральної Ради — органу, який проголосив незалежність УНР.

викам, які прагнули підкорити своїй владі спочатку території вже колишньої Російської імперії, а згодом — увесь світ. У 1922 р. більшість українських земель опинилася в організованому з волі більшовиків Радянському Союзу, де ці землі стали називати Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР), а з 1937 р. Українською Радянською Соціалістичною Республікою (УРСР). Українські землі не були самостійними, а спроби спротиву населення своїй владі більшовики жорстоко придушували, ув'язнюючи та знищуючи всіх незгодних. Попри це, серед українців було багато тих, хто прагнув незалежної України. Ця боротьба за відновлення

Як Перша світова війна вплинула на долю людства?

власної державності фактично не припинялася протягом усього існування Радянського Союзу й увінчалася 24 серпня 1991 р. проголошенням незалежної України.

ВИСНОВКИ

- Для зручності історики поділяють історію людства на окремі періоди: Первісність, Стародавній світ, Середні віки, ранньомодерний, модерний періоди.
- Українські землі мали культурні, економічні та політичні зв'язки з іншими країнами світу, але в їхньому розвитку були і певні особливості.
- У періоди втрати державності українці продовжували боротися за її відновлення.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. З якою метою історики запровадили періодизацію історії? Чи можна стверджувати, що періодизація допомагає розумінню історії?
2. На які періоди поділяють історію людства? Використовуючи додаткові джерела, доберіть ілюстрацію до кожного періоду.
3. Перелічіть у хронологічній послідовності українські держави, що існували в минулому.
4. **Поміркуйте.** Як ви можете охарактеризувати розвиток українських земель у ранньомодерну добу?
5. У **малих групах** складіть хронологічну таблицю, яка б узгоджувала події світової та української історії.
6. Які видатні особистості української історії ви можете назвати? Підготуйте повідомлення/презентацію про відомого вам діяча чи діячку минулого.
7. Накресліть лінію часу та позначте на ній визначні події історії України, про які ви дізналися у цьому параграфі.

§ 13. РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ЛЮДИНИ ПРО ПРОСТІР

1. Уявлення давньої людини про простір

Давні люди уявляли навколишній простір не так, як ми. Їхні уявлення про будову світу були тісно пов'язані з міфологією та релігією. Вони вірили, що світ створили боги і продовжують мешкати у ньому так само, як і величезна кількість фантастичних істот. Люди вірили у реальність місць, де ніхто насправді не бував. Наприклад, були впевнені, що існує країна Кокань, де є «молочні ріки і кисельні береги» і людям не треба працювати, а також острів Авалон, де живуть феї і похований легендарний король Артур.

Давні люди здебільшого не пересувались на далекі відстані. Що далі від дому, то більш ворожими їм здавалися краї. Тому вірили, що там мешкають небезпечні чудовиська і дивні, часто супротивні їм, народи. Уявлення про відстань у більшості пересічних людей були приблизними і зазвичай вимірювали часом, впродовж якого потрібно було дістатися до певного місця пішки або верхи.

У Стародавньому Єгипті вірили, що Земля — це плаский диск, а небо над нею — твердий купол. У Вавилоні вважали, що вони живуть на схилі світової гори, оточеної Світовим океаном. У Стародавній Індії світ уявляли як диск, що спирається на спину трьох слонів, котрі стоять на панцирі черепахи. На землях Русі-України вірили, що пласка Земля лежить на спинах трьох китів. Часто світ уявляли як ніби складений із трьох рівнів — окремих світів. У верхньому світі живуть боги, у серединному — люди, а у нижньому — духи померлих.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ дізнатись, як у давнину люди уявляли простір;
- ▶ з'ясувати, як змінювалися з часом карти;
- ▶ розуміти, що вплинуло на уявлення людей про світобудову.

Пригадайте!

1. Як історики періодизують світову історію?

Так Землю уявляли в Давній Індії

? Як у давнину люди уявляли простір?

Це зображення, видряпане на бивні мамонта, знайденого на стоянці первісних людей Межиріч.

Воно було створене 15–17 тис. років тому, тож його вважають найдавнішою картою на території України

Світобудова за Птолемеєм

Телескоп Галілея

2. Простір на картах упродовж історії

У II ст. до н. е. давньогрецький учений **Клавдій Птолемей** створив схему світобудови, згідно з якою у центрі Всесвіту розташована Земля, навколо котрої обертаються всі інші небесні тіла. Згодом Птолемеєву систему перейняла християнська Церква. Так вона поширилася на всю Європу, інші погляди на світобудову Церква переслідувала.

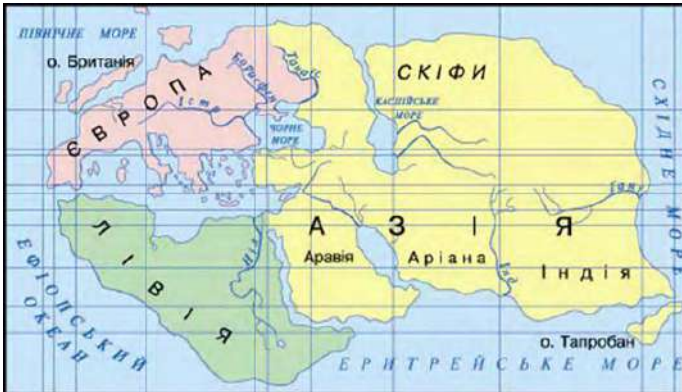
У 1543 р. вже після смерті її автора у світ вийшла книга **Миколая Коперника** «Про обертання небесних сфер». Коперник довів, що Земля та інші планети обертаються навколо Сонця. Попри спротив Церкви, ця теорія швидко захопила уми європейців. Наукові відкриття **Галілео Галілея** (1564–1642) та його спостереження за небесними тілами у ним же винайдений телескоп ще більше переконали людей у правильності теорії Коперника.

Найперші карти не були точними: у Стародавньому світі та у Середні віки не існувало технічних засобів для створення точних зображень земної поверхні. Часто карти мали символічне значення і були радше витвором мистецтва, ніж засобом для орієнтації у просторі. Для того, щоб розповісти про дорогу в певне місце чи інші краї, складали текстові описи. Чи не єдиною сферою, де карти практично застосовували, було мореплавство.

§ 13. РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ЛЮДИНИ ПРО ПРОСТІР

Цей проект допомагає легко порівнювати зображення старих мап XIX, XX ст. із сучасними супутниковими знімками. Які висновки з такого порівняння ви можете зробити?

Карта (мапа) — умовне зменшене узагальнене зображення земної поверхні або її частини.
Картографія — наука про створення карт.

Сучасна реконструкція карти світу, створена на основі робіт «батька картографії» — давньогрецького вченого Ератосфена (III ст. до н. е.). Зверніть увагу, що давні греки Дунай називали Істром, а Дніпро — Борисфеном

Карта світу, яку створив Йоганн Шнітцер у 1482 р. на основі праці Птолемея «Посібник з географії». У «Посібнику» було вказано розташування географічних об'єктів усього відомого давнім грекам світу. До XV ст. його вважали втраченим, поки «Посібник» не було знайдено і на його основі підготовлено карти

Цікаво знати

У 1519–1522 рр. експедиція під керівництвом мореплавця Фернана Магеллана уперше в історії здійснила навколосвітню подорож, остаточно довівши, що Земля є кулястою. Сам Магеллан загинув під час цього плавання.

Сучасна реконструкція корабля «Вікторія» — єдиного з експедиції Магеллана, який витримав усю подорож і повернувся на батьківщину

Карта світу П'єтро Веконте, створена приблизно у 1320 р. Північ тут розміщена зліва; на карті можна віднайти Чорне й Азовське моря, Кримський півострів, Дунай та інші річки, що протікають територією України

В епоху Великих географічних відкриттів європейці почали розширювати свої уявлення про світ, і протягом XV–XIX ст. на географічних картах з'явилися невідомі досі материки: Північна та Південна Америки, Австралія й Антарктида. У XVIII ст. популярним стало досліджувати природу, здійснювати мандрівки до далеких країв. У цей час зароджувалися сучасні природничі науки. Людство почало активно накопичувати знання про світ. Тепер далекі краї здавалися не загрозливими, а таємничими й цікавими.

§ 13. РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ЛЮДИНИ ПРО ПРОСТІР

Загальна карта відомого європейцям світу, яку Абраам Ортелій створив у 1570 р. На карту вже нанесено Південну та Північну Америки, проте нема Австралії та Антарктиди, про існування яких європейці на той час ще не знали

Оглядова карта України за авторства французького інженера Гійома Левассера де Боплана, 1648. Північ на цій карті — знизу

Карта Галичини та Буковини, XVIII ст.

*Історичні
карти
України*

Із плином часу методи та інструменти, що їх використовували при створенні карт, ставали дедалі точнішими. Тому точнішими і детальнішими ставали і самі карти, збільшувався перелік способів їх застосування: при прокладанні залізниць, морських шляхів, масштабних будівництвах, військових діях. На початку XX ст., з розвитком авіації та фототехніки, виникла можливість фотографувати земну поверхню з висоти й у такий спосіб уточнювати дані наявних карт, створювати карти на основі фотографій, а з винаходом наприкінці того ж століття досконалих комп'ютерів людина почала витрачати менше часу на

Які зміни відбулися у картографії в результаті Великих географічних відкриттів? **?**

створення карт, а ті з часом стали ще точнішими. Нині при створенні карт активно використовують супутникову зйомку. Завдяки їй, наприклад, стежать за станом лісів, уточнюють межі земельних ділянок.

*Кам'янець-Подільський замок,
XIV–XVIII ст.*

*Фрагмент супутникової карти,
що зображає Кам'янець-Подільський замок та його околиці*

ВИСНОВКИ

- У давнину уявлення людини про простір були тісно пов'язані з міфологією та релігією.
- До часів Великих географічних відкриттів карти мали переважно символічне значення.
- До XVI–XVII ст. більшість європейців вірила, що Земля перебуває у центрі Всесвіту, а навколо неї обертається Сонце.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Як люди уявляли світ у давнину?
2. Хто є автором вчення про світобудову, згідно з яким Сонце обертається навколо Землі?
3. Хто такий Миколай Коперник? Як його праця змінила уявлення людей про світ?
4. Які зміни відбулися у картографії протягом XVI–XIX ст.?
5. Обговоріть у класі, з чим пов'язана історична зміна людських уявлень про простір.
6. **Попрацюйте у парах.** Створіть короткий текстовий опис певного маршруту, наприклад, вашого шляху до школи. Обміняйтесь описами з партнером/партнеркою і за цим текстом створіть картосхему. Наскільки точно вам удалося виконати це завдання? Які висновки про історію створення карт ви можете зробити на основі вашої співпраці?

§ 14–15. ІСТОРИЧНА КАРТА. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА КАРТАХ УПРОДОВЖ ІСТОРІЇ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ дізнатись, які ознаки повинна мати сучасна географічна карта;
- ▶ як працювати з історичними картами та контурними картами;
- ▶ самостійно працювати з історичною картою.

Пригадайте!

1. Дайте визначення поняттю «карта».
2. Коли, на вашу думку, виникли географічні карти сучасного зразка?

Історична карта — карта, що відображає події, які відбувалися на певній території у різні історичні періоди.

Атлас — збірка географічних карт, таблиць та пояснень до них.

Які складові обов'язково мають сучасні географічні карти?

1. Сучасна історична карта

У результаті розвитку науки і технологій, накопичення знань про світ виникли сучасні географічні карти. Вони обов'язково мають:

- градусну сітку з меридіанів і паралелей (тонкі вертикальні та горизонтальні лінії, які ви можете бачити на карті);
- масштаб, що позначає, яка відстань на земній поверхні відповідає 1 см карти.

Науковці називають спрощені карти **картосхемами**. Картосхеми створюють загальне уявлення про зображені частини земної поверхні й не такі точні, як карти. У повсякденному житті картосхеми, особливо ті, які зображають великі за площею регіони, наприклад, цілі країни, також називають картами.

Люди створили для своїх потреб велику кількість видів тематичних карт, таких як географічні, політичні, карти природних та фізичних явищ. Історики і люди, які вивчають історію, користуються **історичними картами**. Тож і ви, вивчаючи історію, час від часу з ними працюватимете. На історичних картах зображують межі розселення народів, кордони держав, напрямки військових походів і воєнних дій, а також інформацію з культурного, економічного, соціального життя людей минулого.

2. Правила роботи з історичною та контурною картами

Вивчаючи історію та географію, ви працюватимете з таким видом навчальних карт, як контурні карти. Вони створені для розвитку навичок практичної роботи з картами. Їх не вміщують у підручниках, а друкують окремо, найчастіше у вигляді атласів.

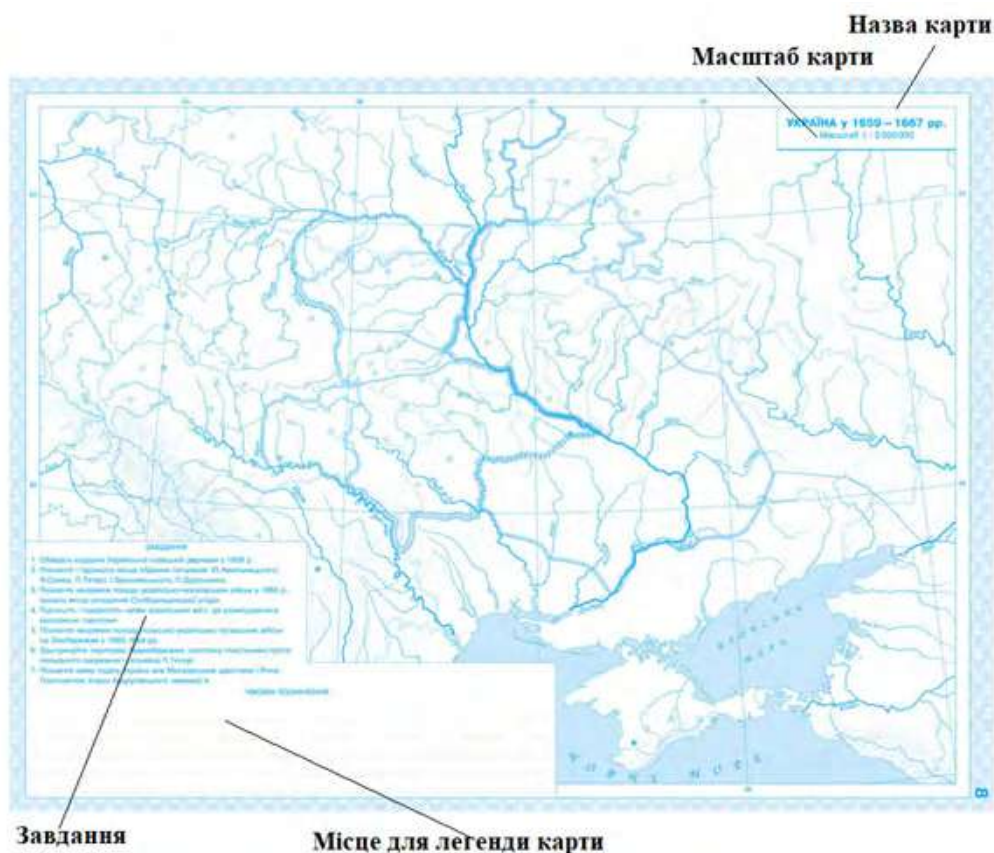
Як працювати з історичною картою:

1. Прочитайте назву історичної карти.
2. Ознайомтеся з легендою карти.
3. За допомогою умовних позначень прочитайте карту (щодо будь-яких карт кажуть, що їх «читають»).
4. Співвіднесіть інформацію, отриману завдяки карті, з матеріалами з інших джерел.

Для роботи з контурними картами ви отримуватимете завдання на зразок обвести кордони, позначити певні місця або регіони, підписати назви держав, їхніх столиць тощо. Легенду на основі у таких карт учні та учениці створюють самостійно.

Працюючи з контурними картами, будьте уважними, впевніться, що прочитали всі завдання і правильно їх зрозуміли. Охайно виконуйте завдання.

Контурна карта — вид географічних карт, призначених для виконання навчальних завдань з географії та історії, що містять градусну сітку й основні елементи для орієнтування.

Приклад контурної карти

При позначенні географічних об'єктів на контурній карті потрібно дотримуватися певних правил:

- Підписи на контурній карті виконують друкованими літерами.
- Назви річок підписують уздовж їхньої течії.
- Якщо назви географічних об'єктів не поміщаються на карті, їх потрібно позначити цифрами і занести у легенду карти.

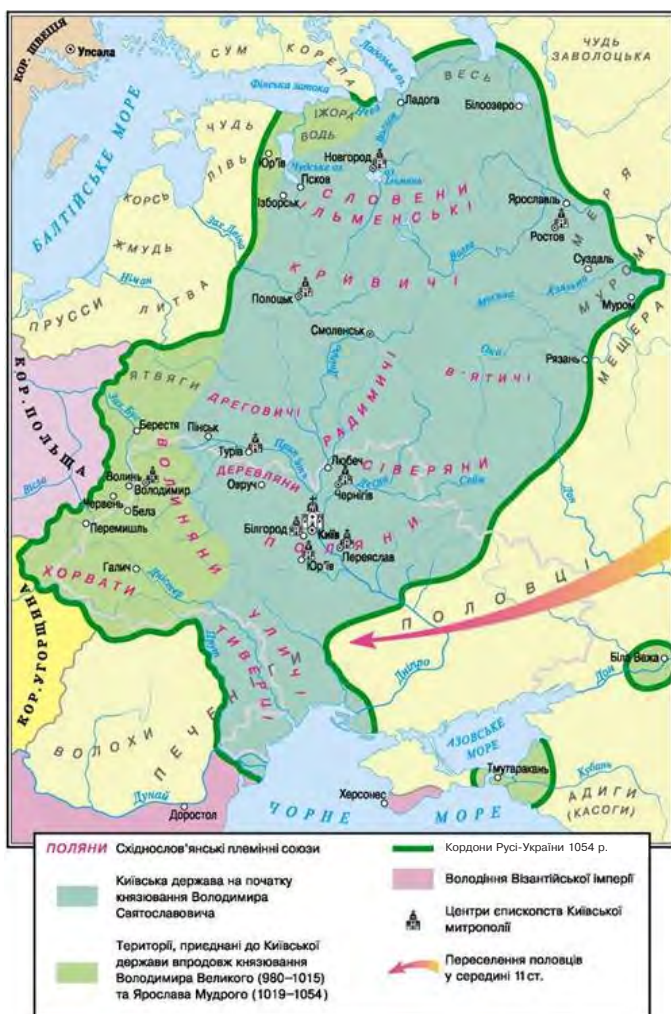
Поясніть, як ви розумієте поняття «легенда карти».

3. Українські землі на картах упродовж історії

Українська державність має тисячолітню історію, але порівняно з межами сучасної України ці держави охоплювали різні території.

У XI ст. постала Русь-Україна. Вона досягла піку своєї могутності за правління князів Володимира Великого (980–1015 рр.) та Ярослава Мудрого (1019–1054). У середині XIII ст. ця держава зазнала навали кочівників-монголів зі сходу, після якої не змогла відновити свої сили.

1. За правління якого князя Русь-Україна досягла найбільшого територіального розширення?
2. Назвіть столицю Русі-України та основні міста.
3. Назвіть кочове плем'я, яке мешкало біля південних рубежів Русі-України.
4. Поміркуйте, яку історичну інформацію ви можете отримати завдяки цій карті.

Порівняйте територію Русі-України та Королівства Руського. Які висновки можете зробити?

Королівство Руське позначене на карті світло-зеленим, а бузковим — землі, що приєднав князь Роман Мстиславич (бл. 1152–1205).

Наступником Русі-України у XII–XIV ст. стало **Королівство Руське** (Галицько-Волинська держава).

Упродовж XIV ст. землі Русі-України та Королівства Руського завоювали їхні сусіди: Польське та Угорське королівства, Османська імперія, Велике князівство Литовське, Московська держава.

У 1569 р. Велике князівство Литовське та Королівство Польське об'єдналися в єдину державу — Річ Посполиту, до якої прилучили українські землі. Становище українців, переважна більшість з яких сповідувала православ'я, у цій державі було пригнобленим: порівняно з польським католицьким населенням вони мали менше прав.

У 1648 р. розгорнулася Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького: українське населення повстало проти польської влади. У результаті війни виникла українська козацька держава — **Військо Запорозьке, або Гетьманщина**. Вона

Козаки — особисто вільні люди, які мали привілей носити зброю.

§ 14–15. ІСТОРИЧНА КАРТА. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА КАРТАХ УПРОДОВЖ ІСТОРІЇ

1. Перелічіть сусідів козацької держави — Війська Запорозького та її столицю.
2. Які відомі вам сучасні українські міста увійшли до Війська Запорозького?

1. До яких держав належали землі, де мешкали українці у XIX ст.?
2. Прочитайте назви історико-географічних земель. Чи були відомі вони вам раніше? У межах якої з них ви мешкаєте?

проіснувала до кінця XVIII ст., доки її не підкорила Російська імперія.

У XIX ст. українські землі були розділені між Австро-Угорщиною та Російською імперією. Українці не мали власної держави.

Проте Перша світова війна (1914–1918 рр.) зруйнувала імперії і дала українцям шанс на будівництво власної держави. Та героїчна боротьба за створення і збереження держави в 1917–1921 рр. завершилася поразкою. Більша частина України знову опинилася під імперською владою у складі СРСР.

У Радянському Союзі українські землі називалися до 1937 р. УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка, а з 1937 по 1991 рік — УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка. Майже увесь час його існування українці не припиняли спротиву цій владі: як військовими засобами, так і мирними. Скориставшись кризою Радянського Союзу, українці домоглися того, що **24 серпня 1991 р.** було проголошено незалежність **України**.

Історично склалося так, що у різні часи, а особливо протягом XX ст., чимало українців залишали свою Батьківщину. Внаслідок цього у багатьох країнах світу зосередилася українська діаспора — етнічна спільнота, яка мешкає за межами Батьківщини й усвідомлює свою єдність з нею.

Еміграція — переселення людей із країни, де вони народилися і вирости, в інші країни.

Ця інтерактивна мапа пропонує відвідувачам дізнатися, коли був зведений той чи інший київський будинок. Користуючись мапою, визначте вулиці, де розташовані найстаріші київські будинки.

- ?** Карту під назвою «Формування території УРСР» знайдіть у другому пункті параграфа «Правила роботи з історичною та контурною картою». Виконайте до неї такі завдання: 1) перелічіть у хронологічній послідовності території, що були приєднані до УРСР; 2) дайте відповідь на запитання, чи погоджуєтеся ви з твердженням, що за час існування УРСР у її складі було об'єднано землі сучасної України. За потреби можете скористатися вміщеною у цьому пункті параграфа картою сучасної України.

§ 14–15. ІСТОРИЧНА КАРТА. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА КАРТАХ УПРОДОВЖ ІСТОРІЇ

Територія сучасної України

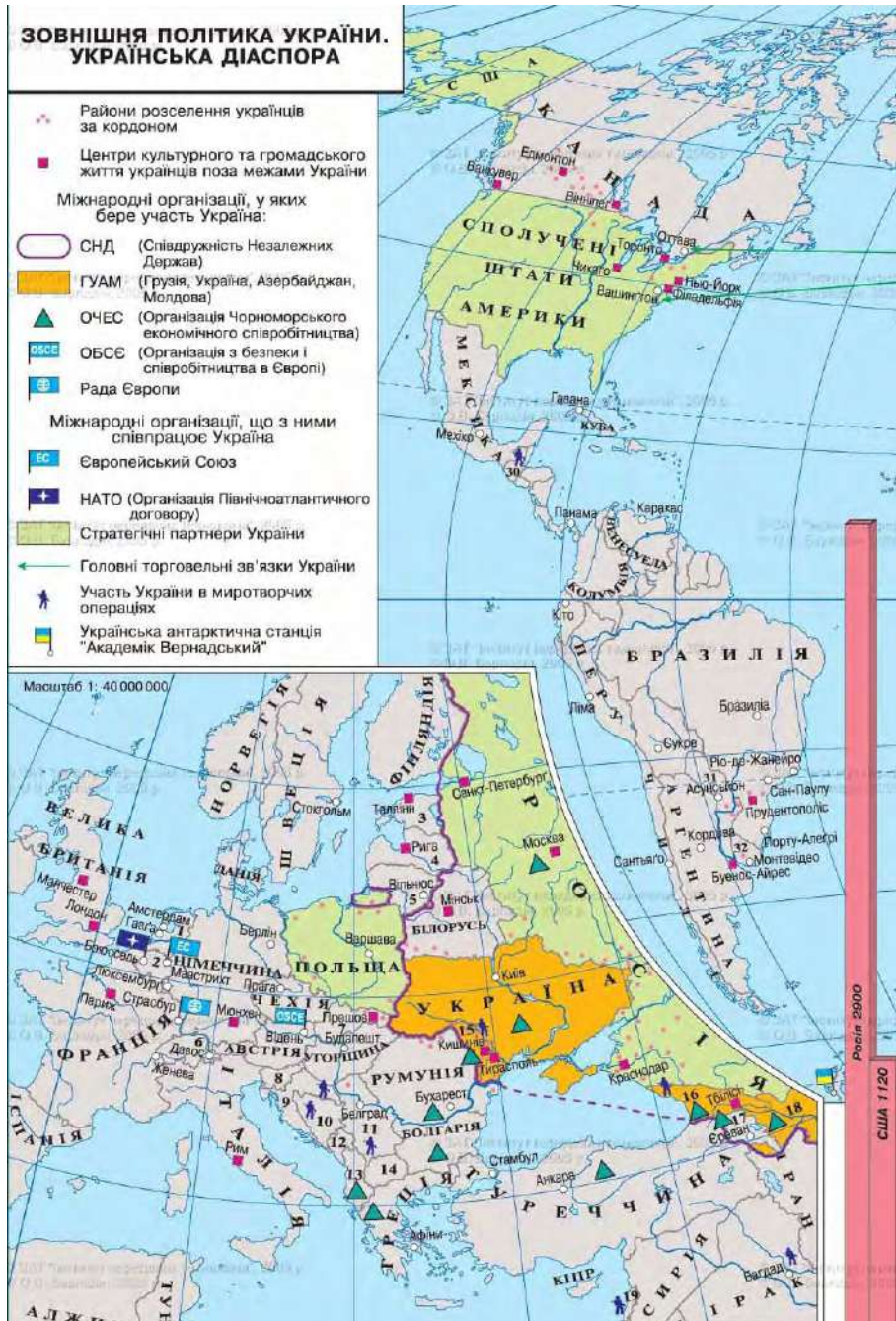
- ?** 1. Знайдіть на карті область, де ви мешкаєте, та назвіть сусідні з нею області.
2. Назвіть держави, які є сусідками сучасної України.

ВИСНОВКИ

- Сучасні історичні карти і картосхеми використовують в історичних дослідженнях та при вивченні історії.
- При вивченні історії історична карта, разом з іншими матеріалами підручника та розповіддю вчителя/вчительки, є одним із джерел інформації.
- Виконання завдань до контурних карт є одним зі способів напрацювання практичних навичок роботи з історичними та географічними картами.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому, на вашу думку, історичні карти є необхідним матеріалом при вивченні історії?
2. У чому полягає різниця між картою і картосхемою?
3. Яку роль у вивченні історії відіграють контурні карти?
4. Об'єднавшись **у малі групи**, складіть власну довідку для роботи з історичними картами. Її можна оформити у вигляді тексту, схеми, інфографіки тощо.
5. За матеріалами третього пункту цього параграфа складіть хронологічну таблицю під назвою «Історія Української державності».
6. Висловіть власні припущення щодо того, які джерела використовують укладачі історичних карт.

?

1. Висловіть свої припущення щодо того, якими могли бути причини еміграції українців у XX ст.
2. У яких країнах, окрім України, проживає найбільше українців?

§ 14–15. ІСТОРИЧНА КАРТА. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА КАРТАХ УПРОДОВЖ ІСТОРІЇ

Цифрами позначено:

1. Нідерланди	9. Хорватія	17. Вірменія	25. Кувейт
2. Бельгія	10. Боснія і Герцеговина	18. Азербайджан	26. Афганістан
3. Естонія	11. Сербія	19. Ліван	27. Південна Корея
4. Латвія	12. Чорногорія	20. Ізраїль	28. Сьєрра-Леоне
5. Литва	13. Албанія	21. Узбекистан	29. Ліберія
6. Швейцарія	14. Північна Македонія	22. Киргизстан	30. Гватемала
7. Словаччина	15. Молдова	23. Туркменістан	31. Парагвай
8. Словенія	16. Грузія	24. Таджикистан	32. Уругвай

ЧИСЕЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ У КРАЇНАХ СВІТУ
(ТИС. ЧОЛОВІК)

**УЗАГАЛЬНЕННЯ І КОНТРОЛЬ
ЗА РОЗДІЛОМ II. ІСТОРИЧНИЙ ЧАС ТА ПРОСТІР**

1. *Дидактична гра «Три речення».* Учитель/учителька пропонує учнівству по черзі трьома реченнями викласти те, що вони дізналися та чого навчилися, працюючи над цим розділом.
2. Дайте визначення поняттям «хронологія», «історична карта», «наша ера».
3. Складіть асоціативний куц на тему «Хронологія в історії» або «Історична карта» на вибір.
4. Чому історикам необхідно датувати події та явища?
5. Як сформувався сучасний календар?
6. Якими були уявлення людей про простір та будову світу в минулому? Коли і завдяки чому вони змінилися?
7. Які періоди всесвітньої історії ви можете назвати? До якого з них належить кожна з цих держав: Русь-Україна, Королівство Руське, Військо Запорозьке (Гетьманщина), Українська Народна Республіка (УНР), Україна?
8. Розв'яжіть історичні задачі:
 - Козацька держава — Військо Запорозьке — виникла у 1649 р., а остаточно припинила існування в 1783 р. Як довго вона проіснувала?
 - Перша писемна згадка про найвидатнішого царя скіфів — Атея датована 358 р. до н. е. В якому столітті та тисячолітті він правив?
 - Позначте на лінії часу періоди існування Русі-України, Війська Запорозького, сучасної України.
 - Підрахуйте, скільки років минуло від проголошення незалежності України до вашого народження.

§ 16. СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ. ВИДАТНІ УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИКИ. ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

1. Історичні дослідження на теренах України. Видатні українські історики.

Хоча історія України як наука сформувалася в ХІХ ст. відлік її шляху розвитку можна розпочати з перших літописних творів часів Русі-України.

У 1113 р. чернець Нестор склав літопис, який відомий під назвою «Повість минулих літ». Цим твором він намагався пояснити, як постала Руська земля, хто в ній почав княжити і як розвивалися події у продовж декілька століть.

Нестор не тільки оповідав про події, а й давав їм оцінки, намагався з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки.

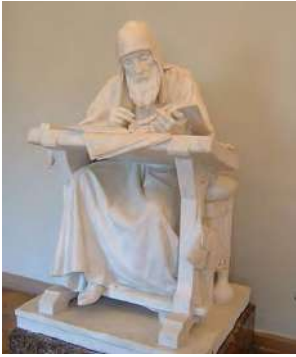
Твір Нестора-літописця став для його послідовників у вивченні історії головним,

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ розповідати про розвиток історичної науки в Україні, про видатних українських істориків;
- ▶ характеризувати роль літератури у вивченні історії.

Пригадайте!

1. Хто такі історики?
2. Що допомагає історикам дізнатися про минуле?

*Нестор-літописець.
Скульптура
М. Антокольського.
1889 р.*

*«Синопис» — перший
підручник з історії*

*Інокентій Гізель.
Припускають,
що саме він був
автором «Синописа»*

а інколи — єдиним джерелом інформації про ті далекі часи. Недарма сьогодні «Повість минулих літ» входить до списку 100 найвідоміших і найдавніших книг світу. Своєю працею Нестор заклав традицію літописання, що тривала майже до кінця XVII ст. Наступні автори намагалися доповнити твір Нестора описом сучасних їм подій.

Цікаво знати

У 1674 р. надрукований перший короткий виклад історії подій Русі-України «**Синопис**». Він кілька століть був своєрідним підручником з історії і витримав близько тридцяти видань. Багато істориків вважають, що автором «Синописа» був архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель.

На початку XVIII ст. літописання набуло нових форм. Була створена низка творів, які присвячені подіям Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького та їх результатам і наслідкам. Написані діячами козацької доби **Романом Ракушкою-Романовським, Самійлом Величком та Григорієм Грабянкою**, вони отримали узагальнювальну назву козацькі літописи. Ці твори вже більш нагадували історичні дослідження, ніж літописи.

У XIX – на початку XX ст. дослідження історії України починають здійснюватися за всіма науковими правилами. Серед видатних українських істориків / історикинь тієї доби можна відзначити Миколу Костомарова, Володимира Антоновича, Олександра Єфименко, Наталію Полонську-Василенко, Дмитра Яворницького, Михайла Грушевського та інших. Кожен з них зробив свій внесок у розвиток історичної науки.

§ 16. СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ. ВИДАТНІ УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИКИ. ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Наталія Полонська-Василенко

Володимир Антонович

Дмитро Бантиш-Каменський

Так, Микола Костомаров (1817–1885) розглядав народ як головну рушійну силу історії, доводячи це в своїх працях.

Володимир Антонович (1834–1908) першим серед українських істориків став використовувати термін «Україна-Русь», приділив багато уваги збиранню і збереженню історичних джерел, сприяв формуванню української історичної школи. Дослідженню історії українського козацтва присвятив своє життя **Дмитро Яворницький** (1855–1940). Підсумком його багаторічної дослідницької роботи стала «Історія запорозьких козаків» у трьох томах.

Олександра Єфименко (1848–1918) стала першою історикинею. Найвідомішими серед її праць стали «Турбаївська катастрофа», «Нариси з історії Правобережної України», «Історія українського народу».

Ще однією відомою історикинею була **Наталія Полонська-Василенко** (1884–1973). Народилася вона в родині історика, що зумовило розвиток її подальших інтересів. Під час навчання на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів у Києві зацікавилась археологією.

Дмитро Яворницький, дослідник українського козацтва

Робочий стіл Д. Яворницького

Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського

Михайло Грушевський у робочому кабінеті

Д. Дорошенко

І. Лисяк-Рудницький

Брала участь в археологічній експедиції під керівництвом Вікентія Хвойки. Як щира патріотка України вона зазнала гонінь з боку влади і була змушена виїхати за кордон, де продовжувала досліджувати історію Батьківщини. Найвідомішою її працею стала двотомна «Історія України».

Значний внесок в дослідження історії України, в координацію цих досліджень зробив **Михайло Грушевський** (1866–1934). Його вагомим доробком стало узагальнювальне дослідження історії України від найдавніших часів до 2-ї половини XVII ст. «**Історія України-Руси**» у 10 томах.

У XX ст. дослідження історії України набуло нового імпульсу. Історик **Дмитро Дорошенко** (1882–1951) відомий своєю книгою «Історія України 1917–1923 рр.», у якій він описав боротьбу України за незалежність на початку XX ст.

Іван Лисяк-Рудницький (1919–1984) намагався осучаснити підходи до писання історії України, роблячи це за зразком західноєвропейських істориків. Базуючись на європейській хронології, він запропонував авторську періодизацію історії України, порадив, як її вписати у світовий контекст.

Вивчення минулого нашої Батьківщини триває і сьогодні. Нині над проблемами історії України працюють потужні наукові інститути. Кожен історик глибоко досліджує окремі аспекти. Завдяки наполегливій дослідницькій роботі сучасних учених зібрано і проаналізовано достатньо фактів і подій, щоб створити науково доведену історію нашої Батьківщини. Це є заслугою багатьох поколінь українських учених-істориків.

На теперішній час історики перш ніж оприлюднити свою позицію з будь-якої проблеми, повинні повинен опрацювати наявну літературу і дізнатись, якими були думки стосовно неї його у попередників. Наука, яка вивчає розвиток історичної думки, називається **історіографія**. Розвиток історіографії є свідченням зрілості історичної науки.

2. Відображення історії в художній літературі

Історія є натхненником для письменників художньої літератури. Заплутаність перебігу історичних подій іноді перевершує будь-який видуманий художній сюжет. Заслугою прозаїків і поетів є те, що вони створюють образ епохи, постатей, а це допомагає краще зрозуміти минуле. Крім того, історичні твори є просвітительськими, служать своєрідними посібниками для вивчення історії України. Також вони можуть мобілізувати народний дух для опору ворогам.

У багатьох своїх творах, особливо в поемі «Гайдамаки», видатний поет **Тарас Шевченко** звернувся до визначальної доби в історії українського народу — козаччини, відтворив події гайдамацького руху. Великий Кобзар змалював образи Богдана Хмельницького, Івана Гонта, Максима Кривоноса, Байди-Вишневецького та інших козацьких ватажків.

Історіографія — всі історичні дослідження, присвячені певній темі, історичній епосі.

? Кого вважають батьком української історії?

П. Куліш і обкладинка першого видання роману «Чорна рада»

*Палітурка
видання ЛіМу
«Захар Беркут»
авторства Івана
Падалки, 1932 р.*

*Павло Загребельний –
майстер історичних
романів, за роботою*

Перший історичний роман української Літератури називався «Чорна рада». Його автор Пантелеймон Куліш намагався показати трагічну сторінку Козацької держави після смерті Богдана Хмельницького.

Історію рідного народу і його боротьбу за незалежність змальовано в художніх творах **Івана Франка** («Захар Беркут»), **Михайла Старицького** («Останні орли», «Оборона Буші») **Володимира Малика** («Таємний посол»), **Юрія Мушкетика** («На брата брат»), **Романа Іваничука** («Орда»), **Олеся Гончара** («Собор») та ін.

Не тільки давні часи, а і драматичні, героїчні події ХХ ст. стали джерелом для літературних образів поетів, прозаїків, драматургів. У літературних творах осмислено події Першої та Другої світових воєн, Української революції, Голодомору і репресій 1920–1930-х років тощо.

Твором світової слави став роман **Івана Багряного** «Сад Гетсиманський», в якому передано трагедію українського української інтелігенції 1920–1930 х рр. На цю ж тему І. Багряний написав і роман «Тигролови» (перша назва «Звіролови»), а про події Другої світової війни — «Огненне коло».

Історичну тематику впродовж усієї творчості розробляв **Павло Загребельний**. Видатні його твори романи «Диво» (тема якого пов'язана з будівництвом Софійського собору), «Роксолана» «Я, Богдан» та ін.

Яка роль літератури у популяризації історії?

§ 16. СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ. ВИДАТНІ УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИКИ. ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

ВИСНОВКИ

- Із часів Русі-України існує безперервна традиція досліджень історії України. Як наука історія остаточно сформувалася в ХІХ ст. Завдяки дослідницькій діяльності Михайла Грушевського була створена 10-томна «Історія України-Руси». Вона стала, з одного боку, підсумком усієї попередньої діяльності українських істориків; з іншого — підґрунтям для подальшого розвитку історичної науки в Україні.
- Вивчення минулого нашої Батьківщини активно триває і сьогодні.
- Важливу роль у популяризації історії України відіграє художня література. Завдяки художньому слову письменники створюють яскраві образи минулого.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Хто такі історики та історикині? Кого з видатних українських істориків ви знаєте?
2. За допомогою додаткових джерел підготуйте презентацію про одного з українського історика або українську історикиню.
3. Чим вирізняються літописи?
4. Кого вважають батьком української історії, а кого першим істориком України?
5. Хто з українських істориків створив 10-томну «Історію України-Руси»? Який український історик присвятив своє життя вивченню українського козацтва?
6. **Обговоріть у групах.** Який головний здобуток праці істориків?
7. Які художні твори про минуле України вивчали ви на уроках літератури? Хто був автором першого українського історичного роману?
8. Поясніть вислів: «Література буде нам допомагати вглядатися у крилиці минулого, щоб побачити небо сучасного і майбутнього».
9. За допомогою додаткових засобів інформації дізнайтеся, в яких літературних творах відображені сучасні події в Україні.
10. Визначте, який із наведених текстів науково-популярний, а який — літературний.

1) Це була людина воістину варта звання гетьмана. Він не боявся біди, у найтяжчому становищі не втрачав голови, не боявся найтяжчої роботи, був міцний духом; з однаковою мужністю зносив мороз і спеку, їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було, ні вдень ні вночі не знемагав від безсоння, а коли справи і труд воїна зморювали його, то він спав невеличку крихту часу, і спав не на коштовних ліжках, а в постелі, що до лиця воїну.

Лягаючи спати, не думав, як би знайти тихий куточок, а вкладався посеред військового гамору; одягався він так, як і всі інші, мав коней та зброю не набагато кращу, ніж в інших.

Не раз його бачили, як, укритись військовим плащем, знеможений, він став посеред сторожі. Він завжди першим кидався в бій і останнім повертався з битви. Маючи ці та до цих подібні достоїнства, зовсім не дивно, що він став переможцем та пострахом для ляхів, а мирянам припав до душі, бо, відійшовши від військових справ та ученій, повністю зайнявся собою. У його воїнства все так було злагоджено, що коли б він не пощади (про це мовилось уже), то зовсім міг би знищити Польщу.

2) Богдан Михайлович Хмельницький – український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, очільник Українського гетьманату. Організатор повстання проти панування шляхти в Україні, яке переросло у Національно-визвольну війну українського народу проти Речі Посполитої. Засновник козацької держави – Війська Запорозького, більш відомої як Гетьманщина. Створена Богданом Хмельницьким за короткий час і в екстремальних умовах бойових дій козацька держава характеризувалася демократичними принципами організації. Протягом свого гетьманування укладав союзи з Кримським ханством, Молдавським князівством, зі Швецією, Московською державою. На початку весни 1648 р. козацька армія під проводом Б. Хмельницького завдала перших нищівних поразок польському війську під Жовтими Водами та під Корсунем.

§ 17. МУЗЕЇ, АРХИВИ, БІБЛІОТЕКИ

1. Музеї

Відшукати свідчення минулого й дізнатися за ними про життя людей як ви вже знаєте, — не проста справа. Однак потрібно також зберегти усе знайдене для нащадків і зробити це можливим для всіх, хто бажає ознайомитися з цим. Для цього в різних країнах створюються спеціальні установи — музеї. Речі, які виставлені в музеях для огляду відвідувачами, навиваються експонати. Сукупність експонованих речей на певну тематику називається експозиція. У музеї може бути одна або декілька експозицій.

Цікаво знати

Термін «музей» походить від давньогрецького «музейон», «мусейон» — місце, присвячене музам, храм муз. Перші зібрання цінних речей були у палацах правителів перших держав (Вавилон та Єгипет) ще у III тис. до н. е. Перший музей — Дім муз — заснований у Александрії Єгипетській понад дві тисячі років тому.

Перший музей старожитностей в Україні було засновано в 1810 р. у Феодосії. Згодом стали облаштовувати музеї в інших містах. Популярними стали приватні збірні старожитностей.

Експозиція в Музеї українського народного одягу та сімейного побуту в селі Вершина Друга Запорізької області

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ пояснювати, з якою метою створюють музеї, архіви, бібліотеки;
- ▶ і як вони працюють.

Пригадайте!

1. Які є види історичних джерел?
2. Що таке артефакт?

Музе́й — культурно-освітній заклад, призначений для вивчення, збереження і використання пам'яток природи, матеріальної та духовної спадщини.

*Музей
«Просто неба»*

Цікаво знати

У нашій країні найбільше пам'яток минулого зберігають у Національному музеї історії України в Києві — понад 600 тис. експонатів. За ними можна простежити розвиток людського суспільства на українських землях від появи перших людей до сьогодення.

Найбільшим за площею є Музей народної архітектури в с. Пирогове під Києвом. На 150 гектарах тут розміщено понад 300 пам'яток народної архітектури з усіх регіонів України.

*Одеський археологічний музей НАН України.
Фото І. Розенбаум*

Національний музей бджільництва

Музей історії туалету

За призначенням музеї поділяються на історичні, археологічні, краєзнавчі, природничі, літературні, мистецькі, етнографічні, технічні, галузеві тощо. Як приклад можна згадати Національний музей історії України та Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького, Музей археології Середнього Подніпров'я, Музей археології та печерних міст, Музей трипільської культури, Національний музей Тараса Шевченка, Літературно-меморіальний музей Івана Франка, Ялтинський історико-літературний музей, Музей у катакомбах під Одесою, Музей лісу на Закарпатті, Музей однієї вулиці в Києві. «Найсолодшими» можна назвати Музей цукру на Вінниччині й Музей бджільництва на Полтавщині та інші. У кожній області, районі, місті діють краєзнавчі музеї. Загалом в Україні налічується близько п'яти тисяч різноманітних музеїв.

Дуже важливою у музеях є робота екскурсиводів. Вони намагаються захопливими розповідями зацікавити відвідувачів, привернути увагу до найважливіших експонатів, наголосити на їхній важливості та цінності для науки.

Яка мета створення музеїв?

2. Архіви

Музеї експонують переважно речові джерела. Для письмових джерел є окремі установи — **архіви**. Вони виникли разом з появою писемності. Тепер свої архіви мають майже всі організації, часто і приватні особи (наприклад, громадські діячі).

У спеціальних приміщеннях для архівів — вузькі вікна, які не пропускають більшість сонячних променів, адже сонячне світло шкодить друкарській фарбі — вона вигасає, линяє, псується також папір. Шкодить документам і забруднене повітря, це також передбачили конструктори сучасних архівів. Повітря там очищують спеціальними фільтрами.

Документи складають у коробки, щільно закривають, ставлять на стелажах. Довжина стелажів у особливо великих архівах може сягати 10, 20 чи й більше кілометрів.

Документи, що становлять найбільшу цінність, Perezнімають, записують на плівку, в результаті отримують діафільми з маленькими кадрами, що називаються — мікрофільми. Вони зберігаються окремо від інших документів на той випадок, якщо оригінал буде пошкоджений чи втрачений.

Найбільші в Україні — Центральні державні історичні архіви, що розміщені у містах Київ та Львів. Фонди київського сховища — це більш як 1,5 мільйона документів, котрі досліджують учені різних галузей науки. Такі свідчення беруть за основу наукових праць.

Перед тим, як документи потрапляють на зберігання, співробітники архівів проводять ретельну перевірку їхнього фізичного і технічного стану. При виявленні пошкоджень документи **реставрують**. Потім співробітни-

Документи складають у коробки, щільно закривають, ставлять на стелажах

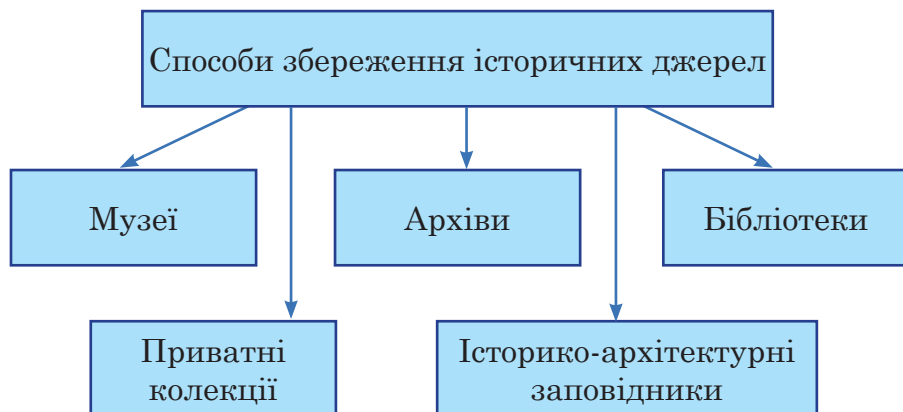
Архів — установа, що здійснює приймання, опис і зберігання документів з метою використання для подальших досліджень.

Реставрація — поновлення пам'ятки, історичного джерела, раніше втраченого, зіпсованого для її подальшого збереження.

Історико-архітектурний заповідник — статус, який надають комплексу історичних пам'яток певного міста, з метою охорони, реставрації та популяризації його пам'яток.

? З якою метою створюють архіви?

Способи збереження історичних джерел

? Розгляньте фото шляху віднайдених документів у архіві та працю над ними. Складіть розповідь, використовуючи ці фотографії.

ки архіву привласнюють номер документам та виставляють їх у відповідному порядку. Це роблять для того, щоби працівники архіву могли швидко знайти та видати необхідний відвідувачам документ.

3. Бібліотеки

Також писемні історичні джерела, переважно книги, зберігаються й у бібліотеках. **Бібліотека** або книгозбірня — культурно-освітній заклад, що збирає друковані та рукописні матеріали, книги, опрацьовує їх і відображає у каталогах, організовує відповідне їхнє зберігання, збереження та обслуговування ними читачів.

Цікаво знати

Найдавніші бібліотеки виникли близько 5 тис. років тому в Месопотамії (територія сучасного Іраку). Вони налічували десятки тисяч книг. Проте книги були зроблені з глини. І коли місто спалили вороги, то сталося диво. Глиняні книги не згоріли, а запеклися, зберігши написи на віки. Досі археологи віднайшли більш як півмільйона таких книг.

У Стародавньому Єгипті бібліотеки мали дуже гарні назви: «Аптека душі», «Притулок мудрості», «Будинок життя»... Але користуватися такими бібліотеками могли тільки фараони, вищі чиновники та жерці храмів. Для простого люду вхід був закритий.

Публічну бібліотеку вигадали римляни. У лазнях була кімната, призначена для читання книг, там вони не псувалися від впливу пари.

Перша публічна бібліотека сучасного виду була відкрита у Бостоні (Америка) в 1854 році.

У часи князювання Ярослава Мудрого в Києві при Софійському соборі заснували першу в Русі-Україні бібліотеку. За даними дослідників, вона налічувала 950 томів. Проте зникла під час монгольської навали в 1240 р. Вчені не полишають надії віднайти її.

Цікаво знати

Важливим елементом будь-якої бібліотеки є каталоги — винахід Мелвіла Дьюї. Без них неможливе систематичне розташування книг, яке полегшує їхній пошук. Дьюї також є автором системи штрафів за несвоєчасне повернення книг.

Досі у США формують єдину віртуальну бібліотеку, в якій кожен зможе відшукати потрібну книгу, що була коли-небудь написана.

- 1) Зовнішній вигляд Центральної наукової бібліотеки Академії наук України ім. В. Вернадського у Києві
- 2) Читальна зала бібліотеки ім. В. Вернадського
- 3) Частина книгозбірні бібліотеки

Для чого працюють бібліотеки?

Для чого створюють історико-архітектурні, історико-культурні чи історико-археологічні заповідники?

Найстарішою з діючих в Україні бібліотек є Наукова бібліотека Львівського університету, заснована 1608 року. Найбільша бібліотека нашої держави — Центральна наукова бібліотека Академії наук України ім. В. Вернадського у Києві. В її фондах налічується 12 млн одиниць.

Тепер бібліотечна мережа України охоплює близько 40 тис. бібліотек. Це бібліотеки: публічні (у тому числі спеціалізовані для дітей, юнацтва); технічні, сільськогосподарські, медичні, академічні, освітянські; бібліотеки вищих навчальних закладів.

Вид на Кам'яну могилу.

Символічні зображення в одному з її гротів

Історико-археологічний заповідник «Кам'яна могила»

«Кам'яна могила» розташована у Запорізькій області. Пагорб посеред степу є природним нагромадженням каменів заввишки 15 метрів, які утворюють чимало гротів. З давніх-давен люди вважали цю місцину таємничою. Тут зі найстаріших часів влаштовували релігійні обряди. Гроти розписані наскельними малюнками, які залишили мешканці цих степів ще з первісного періоду. Вони є цінними історичними джерелами, які розповідають про господарство, тваринний світ українського степу.

4. Заповідники

Ще одним способом збереження історичних пам'яток є надання певній частині міста, місцевості статусу **історико-архітектурного, історико-культурного чи історико-археологічного заповідника**. Це роблять із метою збереження вигляду міста (місця) таким, яким воно було сотні (тисячі) років тому. Таким статусом користуються більш як 60 об'єктів на території України.

ВИСНОВКИ

- Архіви, бібліотеки, музеї, історико-архітектурні чи історико-культурні заповідники належать до документно-інформаційних інституцій, функцією яких є зберігання історичної пам'яті та історико-культурної інформації протягом усєї історії людства.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Давні римляни говорили: «Тут живуть мертві та говорять німі». Про яку установу йдеться у цьому вислові?
2. У яких установах зберігають археологічні пам'ятки та інші речові джерела? Де зберігають писемні історичні джерела?
3. Спробуйте відшукати вдома речі та фотографії, які могли би стати частиною музейної експозиції на самостійно обрану тему. Під кожним експонатом зробіть підпис. Придумайте коротку розповідь для екскурсовода. Сфотографуйте і на наступному уроці представте результати своєї роботи.
4. Відвідайте краєзнавчий музей. Підготуйте про його експозиції коротку розповідь. Наголосіть на тому, що вас найбільше вразило.
5. Розпитайте дорослих, чи є в родині документи, листи, фотографії та інші джерела з історії вашого роду. Спробуйте за допомогою дорослих згрупувати їх за видами, за місцем походження і за хронологією. Складіть список документів упорядкованого архіву.
6. **Обговоріть у групах.** Для чого так ретельно зберігають пам'ять про минуле? У Києві бібліотеку ім. В. Вернадського іноді називають за зовнішній вигляд і призначення «зубом мудрості». Чи доречне їй таке прізвисько?
7. За допомогою додаткових джерел створіть презентацію про один з історико-архітектурних, історико-культурних чи історико-археологічних заповідників України.

За цим параграфом ви зможете:

- скласти уявлення, що таке історична пам'ять, як вона формується.

Пригадайте!

Яка наука вивчає діяльність людей у минулі часи?

Історична пам'ять — це сукупність уявлень людських спільнот про власне минуле.

Культура історичної пам'яті — система норм та цінностей, заснована на уявленнях про минуле, сформованих завдяки спеціальним установам (дослідницьким центрам, музеям, бібліотекам, архівам, органам державної адміністрації) та заходам.

Місця пам'яті — цей термін позначає не місця як такі, а будь-які предмети та людей, що певним чином стосуються історичної пам'яті.

§ 18-19. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ. КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ. ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

1. Історична пам'ять

У окремої людини, в людського колективу, у більшої чи меншої спільноти, народу, в цілої держави, регіону, де співіснує кілька держав — є своє минуле. У тому, де проходять кордони між державами, який народ або народи мешкають на конкретній території, є свої історичні причини.

І окремі люди, і людські спільноти мають певні уявлення про свою історію, історію свого краю, держави, про те, як минуле вплинуло на їхнє теперішнє. Сукупність цих уявлень та спричиненої ними поведінки називається **історичною пам'яттю**.

Історична пам'ять — це те, як люди уявляють своє минуле. Ці уявлення часто дуже відрізняються від того, що насправді відбувалося багато років тому. Зазвичай вони яскраві, образні, мають чіткий усталений поділ на добро та зло, і цей поділ не прийнято піддавати сумніву.

Історична пам'ять — вагома складова того, до яких спільнот зараховує себе людина і як самі ці спільноти бачать себе у світі.

Історична пам'ять складається з багатьох компонентів: із сімейних розповідей про минуле, зі шкільних уроків історії, з художніх творів і науково-популярних творів, з телепередач — як розважальних, так і документальних, з особистого досвіду, із участі у певних церемоніях та заходах, присвячених подіям минулого, із відвідин пам'ятних місць, із наз-

Церемонія покладання квітів до пам'ятника Тарасові Шевченку — приклад підтримання історичної пам'яті

ви вулиці, на якій виросла людина (якщо ця назва пов'язана з історією) тощо. Можна сказати, що будь-яка інформація про минуле впливає на формування історичної пам'яті людини.

Історична пам'ять є підґрунтям для того, щоб люди усвідомлювали свою належність до нації, формування почуття патріотизму, адже це — і гордість за подвиги та здобутки предків, і сум через їхні невдачі й поразки.

2. Формування історичної пам'яті

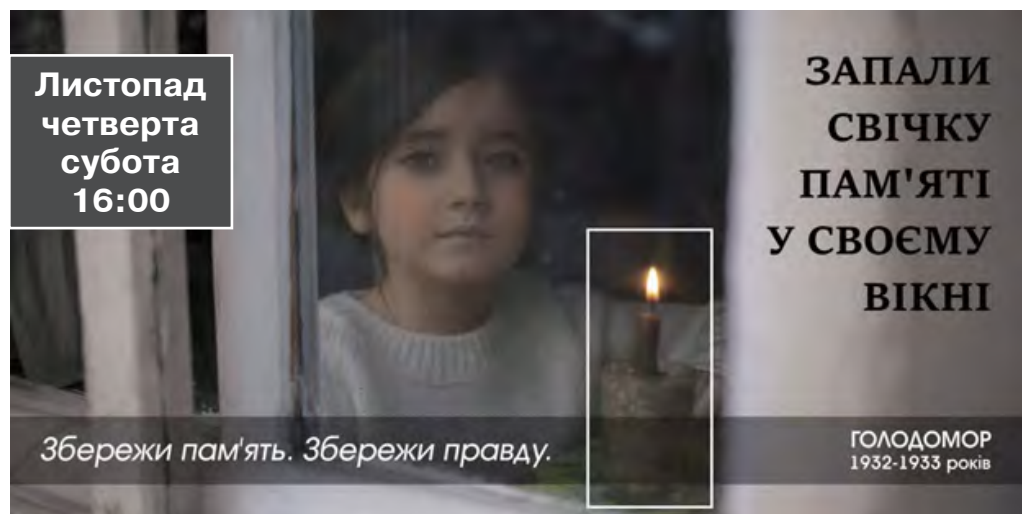
Чи не кожна держава у світі піклується про формування та підтримання історичної пам'яті. Вона керує такими установами, як архіви, бібліотеки, музеї, історико-архітектурні заповідники, без погодження з державними органами, владою та органами місцевого самоуправління не встановлюють пам'ятники.

Цікаво знати

Наприкінці ХХ ст. сформувався новий напрям історичних досліджень — дослідження пам'яті (memory studies). Цей напрям вивчає не самі історичні події та явища, а їхній образ у пам'яті людей.

Національний
музей Голодомору-
геноциду

Плакат, присвячений акції на вшанування пам'яті загиблих під час Голодомору — геноциду українського народу

? Висловіть власні припущення, як участь у таких акціях сприяє формуванню історичної пам'яті.

Цікаво знати

В Україні працює спеціальна установа, яка займається питаннями формування історичної пам'яті — Український інститут національної пам'яті. Його співробітники та співробітниці створюють навчальні й науково-популярні матеріали, що поширюють інформацію про історію України.

- ▶ Ознайомтеся з офіційним вебсайтом Українського інституту національної пам'яті за посиланням: <https://uinpr.gov.ua/> Яким історичним темам присвячено його матеріали? Які напрямки роботи цієї установи ви можете назвати, ознайомившись із її офіційним вебсайтом?

*«Голодний дух» —
анімаційний
фільм*

Держава оголошує певні дати національними святами або пам'ятними днями, фінансує проекти, пов'язані з увічненням історичних подій та постатей, спорудження нових установ, що популяризують пам'ять про історичні події, а також історичні дослідження. Державні органи контролюють якість шкільних підручників з історії.

У такий спосіб держава долучається до формування історичної пам'яті.

Рівні історичної пам'яті:

1. Офіційний (те, як держава та її представники пояснюють минуле).
2. Неофіційний (уявлення про історичні події та явища, представлені у повсякденному житті).

Держава часто використовує історичну пам'ять для того, щоби довести своє право на існування, а іноді — ще й аби заявити про свої претензії на більшу вагу у світі, території інших держав, котрі,

*Уперше могилу невідомому
солдату облаштовано
після Першої світової війни
в Парижі*

як вона вважає, «справедливо» мають належати їй. Наприклад, після завершення Першої світової війни (1914–1918) було укладено низку міжнародних договорів, що творили Версальсько-Вашингтонську систему облаштування світу. Цілі народи були оголошені винуватцями розв'язання цієї війни, що викликало їхнє обурення, бо саме ці народи скинули ті уряди та політичні режими, які розпочали Першу світову війну. Також без погодження з їхніми народами було змінено кордони. Це закарбувалося в історичній пам'яті як глибока образа і призвело до того, що народи цих держав прагнули нової війни для досягнення «справедливості». Цим скористалися нечесні політики для того, щоби прийти до влади.

Прикладом об'єднання завдяки історичній пам'яті стало гасло вшанування жертв Другої світової війни (1939–1945) «Ніколи знову».

Робота з джерелами

На полях Фландрії

На полях Фландрії розквітли маки
Поміж хрестів, ці квіти — знаки,
Де ми спочили; А у небі
Птахи співають і далєбі,
Хоч їх не чути крізь атаки.

Нас вбито.. Кілька днів тому
Ми вірили, чекали сонця крізь пільму,
Любили нас і ми кохали, тепер ми прах
На Фландрії полях.

Завершіть за нас битву з ворогами:
Передаєм вам слабнучими руками
Наш смолоскип; Ви піднесіть його у вись,
Бо не намарно жили ми і мріяли колись,
А зараз проростаєм маками крізь прах
На Фландрії полях.

*автор Джон Маккрей
переклад Павла Береста*

1. Які квіти згадані у вірші?
2. Якій темі присвячено цей вірш? Яких історичних подій він стосується?
3. Яке враження справив на вас цей вірш?

Інший символ колективної історичної пам'яті — червоний мак — народився у Першу світову війну. Канадський військовий хірург Джон Маккрей на пам'ять про свого загиблого товариша у 1915 р. написав вірш «На полях Фландрії» (Фландрія — регіон Бельгії, де у Першу світову війну розгорнулися жорстокі бої). Після війни використаний у вірші символ — квітка маку — став символом жертв не лише Першої світової війни, а й усіх загиблих у війнах, що відбувалися після 1914 року.

3. Міфи в історії

Історична пам'ять закарбовує у свідомості людей яскраві символи та образи, пов'язані з минулим. Деякі з них, багаторазово відтворюючись та поширюючись на максимально широке коло людей, перетворюються на **історичні міфи**. Історичний міф — це спрощене емоційне популярне уявлення про історичні події, постаті або явища.

Національний
заповідник
«Хортиця»

Історичні міфи, попри те, що вони нерідко далекі від реальності, можуть і не завдавати великої шкоди, але нерідко нечесні політики використовували їх для своєї вигоди, маніпулюючи історичною пам'яттю (наприклад, міф про історичну єдність різних народів, про те, що певна держава має «історичне право» на території іншої держави) й у такий спосіб спонукає людей до вигідних їм дій.

Деякі вчені вважали, що історичні міфи потрібно знищувати, оскільки вони нібито спотворюють розуміння історії. Проте на практиці виявилось, що знищити історичний міф неможливо: люди завжди матимуть власні емоційні уявлення про минуле, і неможливо зробити так, аби весь народ вивчав історію так само глибоко, як це роблять учені. Тим більше, що вчені-історики не захищені від того, щоб не піддатися впливу історичних міфів. Так виявилось, що історичний міф неможливо викоринити — лише витіснити його новим.

4. Усна історія

Одним із важливих видів історичних джерел є усні джерела. Це — свідчення про минуле, які можуть розповісти люди. Також усні історичні свідчення можуть бути джерелом інформації про функціонування історичної пам'яті. Це досліджує напрям історичних досліджень, відомий як **усна історія**. Історики, котрі займаються дослідженнями у цьому напрямку, часто цікавляться не самим минулим, а тим, як його запам'ятали та яку оцінку дали йому люди. Так, наприклад, у рамках усної історії історики досліджують чутки: як вони поширюються у людських спільнотах та як впливають на поведінку людей.

Для збору свідчень усної історії дослідники розробляють спеціальні опитувальники, проводять інтерв'ю, які записують за допомогою технічних засобів. Такі дослідження, коли їх проводять з метою збору фактів, потребують уважного аналізу до зібраних матеріалів, оскільки людська пам'ять буває ненадійною.

? Складіть узагальнений висновок щодо того, як треба проводити інтерв'ю.

Дослідник бере інтерв'ю у рамках дослідження усної історії

Усна історія — напрям історичних досліджень, що займається збором і аналізом спогадів у свідків історичних подій.

Інтерв'ю — побудована за певним планом бесіда між інтерв'юером (особа, яка ставить питання) та респондентом, з обов'язковою фіксацією відповідей.

Робота з джерелами

Витяг із правил проведення інтерв'ю для дослідження усної історії.

- ▶ активно слухати;
- ▶ не перебивати оповідача;
- ▶ підтримувати його оповідь;
- ▶ дати зрозуміти співбесідникові: все, що він розповідає — вас цікавить (перепитуйте);
- ▶ під час зупинок / запинань: підбадьорювати оповідача, стимулювати до продовження розповіді;
- ▶ завершення фази інтерв'ю — почекати, доки оповідач сам дасть зрозуміти, що оповідь закінчена.

ВИСНОВКИ

- Історична пам'ять представляє панівні у суспільстві уявлення про його минуле;
- Історичний міф — це узагальнені популярні образи історичних подій та постатей, що завжди наявні в історичній пам'яті.
- Усна історія — напрям досліджень, який дає змогу збирати усно історичні фактичні джерела, а також досліджувати історичну пам'ять.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, як ви розумієте термін «історичний міф».
2. Що досліджує усна історія?
3. Як пов'язані між собою історична пам'ять та історичні міфи?
4. Наведіть приклади тих чинників, які впливають на формування історичної пам'яті.
5. Проведіть у класі дискусію щодо того, чи можна вважати історичні міфи цілковито негативним явищем.
6. Проведіть власне дослідження з усної історії. Оберіть історичну тему, складіть перелік питань та проведіть інтерв'ю. Представте результати свого дослідження у класі.
7. Як ви розумієте поняття «історична пам'ять»? Як вона може впливати на життя людини?
8. Український історик М.С. Грушевський казав: «Завдяки історичній пам'яті людина стає особистістю, народ — нацією, країна — державою». Як ви можете прокоментувати таке твердження?

§ 20. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ПАМ'ЯТКАХ І ПАМ'ЯТНИКАХ. ВИДИ ПАМ'ЯТОК І ПАМ'ЯТНИКІВ

1. Історичні пам'ятки

Україна має багатовікову історію та культуру. Свідчення цього — **пам'ятки історії та культури**, що допомагають зберегти **історичну пам'ять**. Вони є у кожному регіоні України. Це справжній скарб і гордість нашої Батьківщини. Завдяки пам'яткам місто чи село набуває відомості у світі, стає впізнаваним. З усіх куточків земної кулі приїжджають туристи, щоби побачити наші безцінні скарби. До наших днів збереглися замки, фортеці, палаці і садиби, парки, монастирі та храми, промислові підприємства й багато інших унікальних архітектурних витворів мистецтва, що навіки прославили своїх майстрів. Іноді сукупність пам'яток утворюють цілі ансамблі, які створюють атмосферу минулих часів. Найвідоміші такі ансамблі — це пам'ятки середмістя Львова, старої частини міста Кам'янець-Подільського, Києво-Печерської лавра тощо.

Але не тільки споруди є пам'ятками історії. До них належать також пам'ятні місця і предмети, пов'язані з історичними подіями в житті народу, розвитком суспільства й держави, твори матеріальної і духовної творчості, які становлять історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність. Це можуть бути археологічні пам'ятки (залишки стародавніх поселень, укріплень, поховань, кам'яні скульптури, наскельні зображення тощо), місця масових поховань померлих та загиблих у війнах і трагедіях, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, залишки бойової техніки, озброєння; твори різних видів мистецтва; документальні пам'ятки — акти органів держав-

За цим параграфом
ви зможете:

- ▶ розпізнавати історичні пам'ятки і пам'ятники;
- ▶ характеризувати пам'ятку історії як скарб, гордість і надбання народу.

Пригадайте!

1. Що таке історична пам'ять?
2. Як формується історична пам'ять?

Площа Ринок. Львів

Пам'ятки історії — визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою і побутом народів.

ної влади й управління, інші письмові та графічні документи (Остромирове Євангеліє, Пересопницьке Євангеліє, «Руська Правда», «Конституція Пилипа Орлика» тощо), кіно-, фотодокументи і звукозаписи, а також стародавні та інші рукописи й архіви, записи фольклору й музики, рідкісні друковані видання. Тобто все те, що становить історичну і мистецько-культурну цінність.

Усі пам'ятки історії та культури, які розміщені на території України, охороняє держава. Лише **Державний реєстр нерухомих пам'яток України** налічує близько 56 тис. об'єктів історичної спадщини.

Пам'ятки історії та культури, які є на території України, становлять невід'ємну частину світової культурної спадщини, свідчать про величезний внесок народів нашої країни у розвиток світової цивілізації. Ці пам'ятки, які вважають надбанням усього людства, внесені до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

			
<i>Херсонес Таврійський</i>	<i>Церква Спаса на Берестові</i>	<i>Софійський собор</i>	<i>Церква Вознесіння Господнього</i>
			
<i>Церква Святої Трійці</i>	<i>Киево-Печерська Лавра</i>	<i>Церква Різдва Пресвятої Богородиці</i>	<i>Церква Собору Пресвятої Богородиці</i>
			
<i>Церква Святого Михайла</i>	<i>Історичний центр Львова</i>	<i>Церква Святого Юра</i>	<i>Резиденція митрополитів Буковини і Далмації</i>

Пам'ятки історії в Україні, занесені до списку світової спадщини ЮНЕСКО

Усі ці пам'ятки слугують цілям розвитку науки, освіти і культури. Крім того, що вони є безцінними історичними джерелами, вони допомагають формуванню почуття патріотизму, естетичному вихованню.

Водночас усі ці пам'ятки потребують охорони і захисту від руйнування та знищення. Це важливе завдання державних органів і громадських організацій. Бережливе ставлення до пам'яток історії та культури — обов'язок кожного громадянина України.

Киево-Печерська лавра

Центральна частина Львова

*Історична частина
Кам'янець-Подільського*

Історичний центр Луцька

Іноді сукупність пам'ятників і пам'яток минулого утворюють цілі історичні ансамблі, які відтворюють атмосферу минулих часів.

Замок «Паланок». Мукачеве

*Скіфська баба.
Миколаївський
краєзнавчий музей*

*Керносівський ідол.
Історичний музей
ім. Д. Яворницького
(м. Дніпро)*

*Національний заповідник «Хортиця»,
складовою якого є Музей історії
запорозького козацтва
на о. Хортиця. Запоріжжя*

*Пересопницьке Євангеліє.
Рукописна книга XVI ст., на якій
українські президенти складають
присягу Народові України*

? Що таке пам'ятка історії? Спробуйте визначити поняття «пам'ятка історії».

Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця»

2. Пам'ятники

Із давніх часів людина намагалася закарбувати у своїй пам'яті та наступних поколінь ті чи інші визначні події (перемоги, віхи, важливі зрушення у житті тощо). З часів античності склалася традиція увічнення у вигляді **монументів** (споруда, **меморіал** людині чи події, **пам'ятник**). Кожен монумент не тільки увічнює, а й за допомогою мистецьких символів

створює образ історичної постаті, події. Крім того, монументи відігравали та відіграють важливу функцію організації простору життя громади. Пам'ятники ставили у центрі міста, на площі, і видних місцях, вони були своєрідними орієнтирами. Але не завжди символи й образи, відтворені у монументі, відповідали дійсності. Часто в історії траплялися випадки, коли за допомогою монументів правителі намагалися нав'язати людям певну думку про минуле з метою зміцнення своєї влади, показати велич свого правління, завойовницькі прагнення. Коли обман викривався і народ скидав правителів, то нищив і пам'ятники тієї доби. Також пам'ятники гинули під час іноземного вторгнення, коли ворог для придушення опору намагався знищити пам'ять підкореного народу.

Пам'ятники на українських землях відомі з давнини. Із тих, що збереглися до наших часів: ідоли, які використовували у релігійних обрядах, і поширені у кочових народів скульптурні зображення — «кам'яні баби», котрі встановлювали на курганних похованнях, у важливих місцях, стаючи орієнтирами у степу. Перші «баби» постали близько 6 тисяч років тому. Їх встановлювали вже перші мешканці степів: киммерійці, скіфи, сармати, половці та інші народи. Найбільша кількість таких «баб» (67 шт.) зібрана у м. Дніпро в Історичному музеї імені Д. Яворницького. Традицію кочівників продовжили у вигляді козацьких хрестів й українські козаки.

Меморіал — архітектурний ансамбль, скульптурна композиція, що є витвором мистецтва і, як правило, увічніює трагічні події.

Пам'ятник — споруда, яка є витвором мистецтва, призначена для увічнення і створення образу людей, подій, об'єктів, іноді тварин, літературних та кінематографічних персонажів тощо.

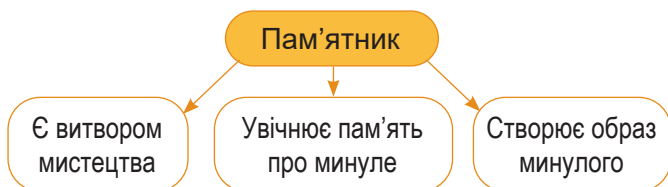
Музей-заповідник гончарства в Опішному

*«Кам'яні баби».
Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького*

За допомогою схеми складіть розповідь про один із пам'ятників.

Козацькі хрести

*Національний історико-меморіальний заповідник
«Поле Берестецької битви»*

Також у грецьких містах-державках на узбережжі Чорного моря були встановлені пам'ятники, які наслідували античну традицію. Але із зруйнуванням міст загинули і вони. Їхні залишки знаходять археологи. Найвеличнішим пам'ятником античної доби на українських землях є могила царя Мітридата VI Євпатора у Керчі.

Масове поширення пам'ятників на українських землях у звичному для нас вигляді припадає на XVIII–XXI ст.

Сучасний вигляд входу до мавзолею Мітридата VI Євпатора

Цікаво знати

Кінні статуї вважають вершиною скульптурної майстерності. Їх, як правило, присвячують правителям і полководцям. Перші кінні статуї постали за часів Античності. До наших часів збереглася статуя імператора Риму Марка Аврелія. Саме вона стала взірцем для подібних статуй видатним правителям.

У Львові пам'ятник королю Данилу, який був засновником міста, у вигляді кінної статуї був встановлений у 2001 році, в рік 800-річчя правителя. Монумент заввишки десять метрів, на його спорудження було затрачено 60 тонн граніту та 9 тонн бронзи. Пам'ятники Данилу також встановлені у Володимирі, Галичі, Івано-Франківську, Тернополі.

- ▶ З якою метою зводять пам'ятниками і меморіали?

ВИСНОВКИ

- Україна має багатовікову історію та культуру. Свідченням цього є пам'ятки історії та культури, які допомагають зберегти історичну пам'ять.
- Із давніх часів людина намагалася закарбувати у пам'яті своїй та наступних поколінь ті чи інші визначні події (перемоги, віхи, важливі зрушення у житті тощо). З часів античності склалася традиція встановлювати монументи, пам'ятники, меморіали.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які бувають історичні пам'ятки? Як пам'ятки зберігають історичну пам'ять? Яку історичну інформацію можна дізнатися за допомогою історичних пам'яток?
2. Для чого створюють монументи, меморіали, пам'ятники?
3. Поміркуйте. Кого можна назвати справжніми «свідками» історії: історичні пам'ятки чи пам'ятники? Чи всі пам'ятники є пам'ятками історії?
4. Чи можна за пам'ятниками простежити взаємозв'язок різних епох історії України?
5. Чому пам'ятки культури належать до історичної спадщини? Поясніть твердження: «Пам'ятки історії — скарб, гордість і надбання народу».
6. За допомогою додаткових джерел ознайомтеся з пам'ятками ЮНЕСКО в Україні.

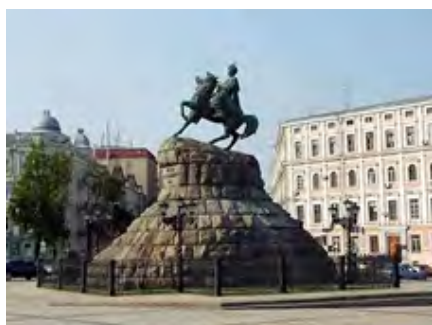
Підготуйте коротку розповідь про одну з них за таким планом:

- 1) де розташована пам'ятка;
 - 2) коли її було створено;
 - 3) хто автор пам'ятки (якщо це відомо);
 - 4) яку інформацію про минуле вона «розповідає».
7. Кожен монумент не тільки увічнює, а й за допомогою мистецьких символів створює образ людини, події. Скориставшись додатковими джерелами, визначте, які образи минулої історії України створюють такі пам'ятники.

ІСТОРИЧНА НАУКА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

§ 21. ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ

Практичне заняття

«Пам'ятки історії / пам'ятники рідного краю»

Іноді, проходячи вулицями свого міста чи села, можна зустріти мандрівників, які можуть звернутися до вас із проханням допомогти їм показати шлях до пам'ятки, що є свідченням якоїсь історичної події чи витвором мистецтва. У цьому практичному занятті ви розвинеєте свої дослідницькі навички, навчаючись краще розуміти пам'ятки історії.

Мета: навчитися розрізняти пам'ятки історії за епохами; прочитати закладену в пам'ятниках символіку, що стосується історичних подій і осіб рідного краю; розповісти (усно або письмово) про відповідну пам'ятку історії або пам'ятник, установлений у рідному краї.

Завдання для підготовки до практичного заняття

Підготувати: 1) відвідати краєзнавчий музей; 2) відвідати пам'ятки історії рідного краю; 3) познайомитися з пам'ятниками рідного краю; 4) відшукати (у бібліотеці, за допомогою електронних ресурсів) і впорядкувати (поставити запитання, скласти план) інформацію про історичні пам'ятки і пам'ятники, що встановлені у рідному краї.

Хід заняття

1. Представити класу перелік і зображення пам'яток історії рідного краю. Показати на карті місцевість, де розташовані вказані пам'ятки історії.
2. Об'єднатися у групи. Підготувати опис однієї з пам'яток історії. Визначити, що нового ви дізналися на підставі їхнього аналізу.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ вдосконалити свої практичні навички роботи з історичним матеріалом;
- ▶ ближче ознайомитися з історією рідного краю;
- ▶ розвинути свої дослідницькі вміння.

Пригадайте!

Що таке пам'ятка історії? Наведіть приклади історичних пам'яток.

*Інтерактивна
мапа*

*Перелік музеїв
та історичних
заповідників
Чернігівщини*

3. Розповісти про події, життєвий шлях осіб, яким присвячено пам'ятники.
4. Представити класу найкращі з підготовлених до уроку повідомлення (презентації).
5. Сформулювати висновки відповідно до мети заняття.
6. Підготуватися до уроку узагальнення і тематичного оцінювання.

1. Які бувають історичні пам'ятки?
2. Як історичні пам'ятки зберігають історичну пам'ять?
3. Для чого створюють меморіали, пам'ятники?
4. Свідченням якої доби історії України є «кам'яні баби»?
5. Чи можна за пам'ятниками простежити взаємозв'язок різних епох історії України?

УЗАГАЛЬНЕННЯ І КОНТРОЛЬ
ЗА РОЗДІЛОМ III. ІСТОРИЧНА НАУКА Й ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

1. Яких видатних українських істориків чи історикинь ви можете назвати?
2. Дайте визначення поняттям «історіографія», «історична пам'ять», «історична пам'ятка».
3. Обговоріть у **парах**, як пов'язані між собою історичні пам'ятки та історична пам'ять.
4. Які історичні пам'ятки вам відомі?
5. Висловіть припущення, чому люди встановлюють пам'ятники. Які ролі вони виконують для людей, для місць, де встановлені?
6. Обговоріть у **малих групах**, в який спосіб такі установи, як архіви, музеї, бібліотеки, історико-архітектурні заповідники, сприяють формуванню історичної пам'яті.
7. Наведіть приклади творів мистецтва (образотворчого, літератури, музики), які були натхненні або присвячені історичним подіям. Чи можна вважати таке мистецтво формою історичної пам'яті?
8. Уявіть, що одного дня зникли всі музеї і архіви. Які наслідки це мало б для людства?
9. **Дидактична гра «Ярмарок головоломок».** Учитель / учителька дає учням та ученицям завдання скласти за матеріалами розділу головоломки, кросворди, чайнворди тощо. Можна проводити такі заняття у парах, після завершення роботи над головоломкою учні та учениці обмінюються своїми завданнями і розв'язують їх.
10. **Дидактична гра «Живий ланцюжок».** Учитель/учителька пропонує учнівству по черзі називати те нове, чому вони навчилися та що дізналися завдяки роботі над цим розділом.

§ 22. ПОЯВА І РОЗСЕЛЕННЯ ЛЮДИНИ НА ЗЕМЛІ. ПЕРШІ ЛЮДИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ дізнатися, як, за науковими даними, виникла сучасна людина;
- ▶ дізнатися, які людиноподібні істоти мешкали на Землі до появи сучасної людини;
- ▶ уявити, як жили перші сучасні люди.

Пригадайте!

1. Що вивчає історія?
2. Які види історичних джерел ви можете назвати?

1. Теорії походження людини

За давніх-давен люди намагалися пояснити собі, звідки вони походять. Спершу вони пояснювали це так, що людину, як і весь світ, створили вищі сили: Бог або боги.

Сучасні вчені спираються на еволюційну теорію, розроблену англійським природодослідником XIX ст. **Чарльзом Дарвіном**. Ця теорія стверджує, що розвиток живих істот, тобто їхня еволюція, відбувається під впливом навколишнього середовища та у результаті природного добору.

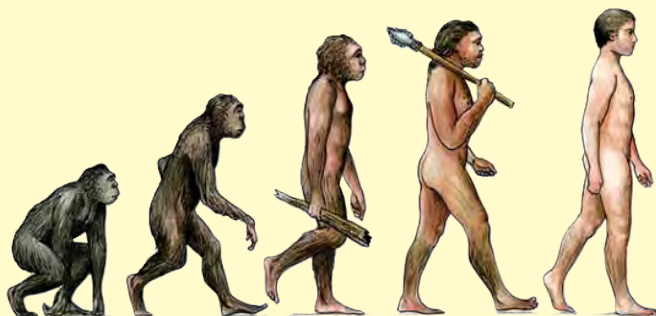
За висновками археологів, істориків та антропологів, мільйони років тому розпочався еволюційний процес перетворення мавпо-

Пригадайте, які відомі вам міфи про появу людини. Чи мають вони щось спільне?

Цікаво знати

Природний добір полягає в тому, що виживають найбільш пристосовані організми. Їхні якості передаються нащадкам, внаслідок чого зростає пристосованість живих організмів до умов навколишнього середовища.

подібної істоти на сучасну людину. Процес формування сучасної людини називається **антропогенез**.

2. Перші людиноподібні істоти

Початком антропогенезу вважається те, що в Африці, яку на той час (близько 6 млн років тому) покривали густі ліси, мешкали мавпоподібні істоти. Вони переважно мешкали на деревах, але могли пересуватися і на двох задніх кінцівках. Коли клімат в Африці став змінюватися, ставши більш посушливим, замість лісів виникли степи з високою травою та поодинокими деревами — савани. У таких умовах мавпоподібним істотам все частіше доводилося вже зводитися з чотирьох кінцівок на дві, щоб розирнутися: чи немає поблизу хижаків.

У таких умовах 4 млн років тому в саванах Південно-Східної Африки з'явилися перші людиноподібні істоти. Вчені їх називають **австралопітеками** (від грецької — «південна мавпа»). Вони полювали на невеликих тварин, а також вживали рослинну їжу. Австралопітеки вже могли ходити прямо.

Прямоходіння було лише однією з умов виживання. Другою — було об'єднання з подібними до себе з метою захисту і полюван-

Сучасна реконструкція зовнішнього вигляду австралопітека, якій вчені дали ім'я Люсі

? Що називають антропогенезом?

Сучасна реконструкція зовнішнього вигляду дитинчати австралопітека

Знаряддя праці
«людини вмілої» —
чоппер

Кам'яне рубило

ня. Ще однією стало виготовлення **знарядь праці**, яке сприяло розвитку руки і мозку. Першими знаряддями праці були палиці та мінімально оброблені камені. Оброблений камінь зручніше брати у руку і користуватися, як заманеться: розбити тверду шкаралупу горіха, загострити палицю, використати його як зброю.

Використання людиноподібною істотою спеціально виготовленого для конкретного завдання знаряддя праці перетворило її на людину. Першою істотою, яка вміла виготовляти знаряддя праці з каменю, була так звана «людина вміла» — **Homo habilis**. Вона з'явилася 2,5 млн років тому і розселилася у Східній та Південній Африці та на Близькому Сході.

1,8 млн років тому з'явився **пітекантроп** (із давньогрецької — «мавполюдина»). Його ще називають «людина прямоходяча». Пітекантропи швидше за все вміли користуватися вогнем, виготовляли списи для полювання і кам'яні рубила. Спільне життя і колективне полювання вимагали узгодженості дій, а отже, спілкування. Учені вважають, що серед пітекантропів завдяки спільній діяльності зародилася мова. Вони розселилися по Африці та Євразії. 1 млн років тому пітекантропи з'явилися і на території України. Сліди їхнього перебування знайдено поблизу села Королеве на Закарпатті.

Який тип людиноподібних істот першим опинився на території України?

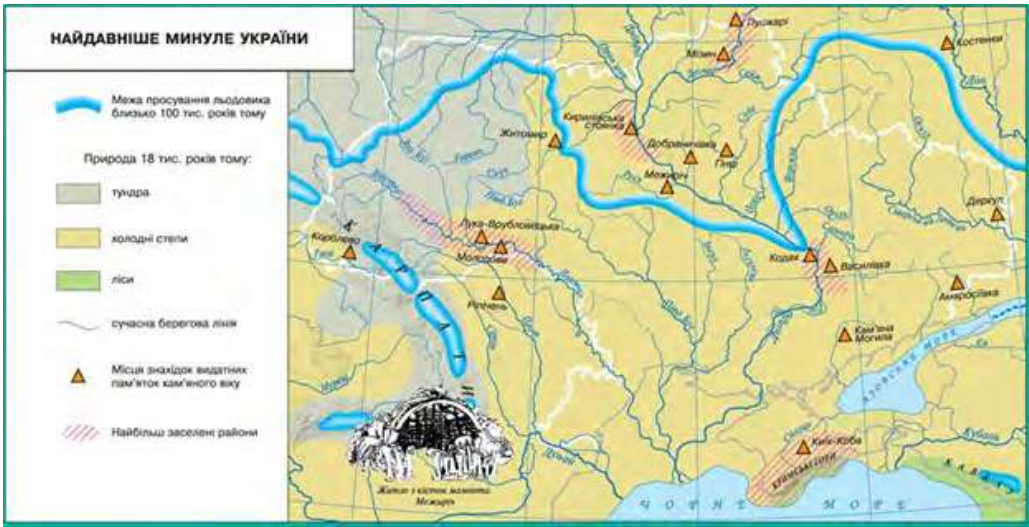
?

3. Сучасна людина

Помилково вважати, що розвиток людини відбувався по висхідній лінії. На певному етапі могли існувати різні типи давньої людини, які різнилися будовою тіла, черепа, об'ємом мозку. Вони конкурували між собою. Деякі з них вимирали, інші вдосконалювались і продовжували свій розвиток.

Так, 110 тис. років тому у світі розпочався льодовиковий період, що закінчився майже 12 тис. років

§ 22. ПОЯВА І РОЗСЕЛЕННЯ ЛЮДИНИ НА ЗЕМЛІ. ПЕРШІ ЛЮДИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ

Межі зледеніння

тому. Значна частина Європи була вкрита льодовиком. Клімат був холодним та сухим. Територія сучасної України нагадувала сучасну тундру.

У таких умовах на території Європи сформувався окремий тип людиноподібної істоти — **неандерталець**. В Україні решки неандертальців археологи відкрили в печері Киїк-Коба у Криму. Будова тіла неандертальців була такою, щоб якнайкраще пристосуватися до життя в холодному кліматі. Неандертальці, на відміну від інших тогочасних людиноподібних істот, мали світлу шкіру та волосся. Вони вміли виготовляти різноманітні знаряддя праці з каменю, шити одяг зі шкур, а також влаштовували поховання померлих. Близько 28 тис. років тому неан-

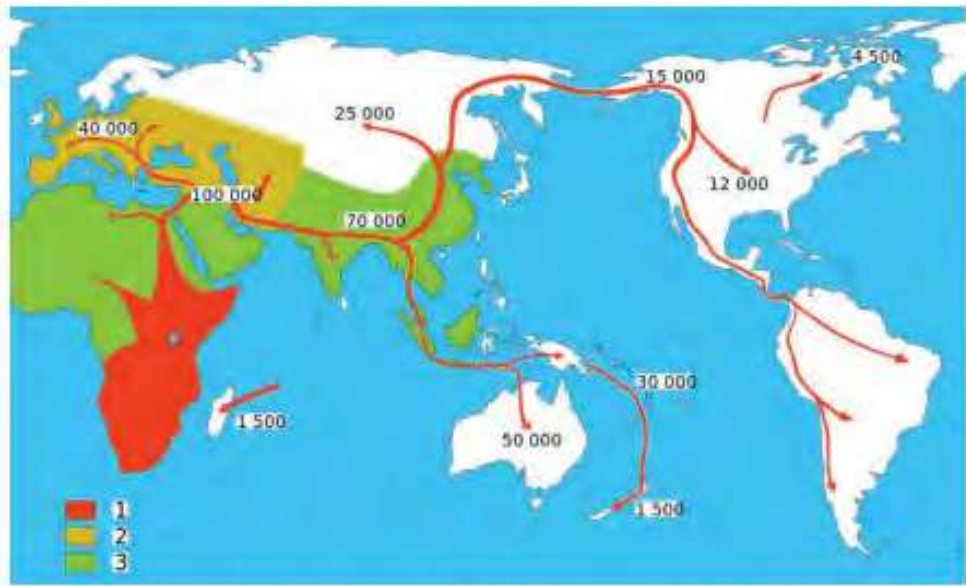
Сучасна реконструкція зовнішнього вигляду неандертальця

*Полювання.
Наскельний малюнок неандертальського художника*

Цікаво знати

Рештки неандертальця (від назви долини Неандерталь, біля Дюссельдорфа у Німеччині) вперше знайшли під час будівельних робіт у 1848 р.

Розселення Homo Sapiens. Сучасні люди — Homo Sapiens, вони як кроманьйонці, — з'явилися у Східній Африці 120 тис. років тому. Вони не були нащадками неандертальців, а еволюціонували з пітекантропів. Homo Sapiens розселився по всьому світу.

*Полювання на мамонта.
Ця тварина важила
8–12 тонн*

дертальці вимерли, і вчені досі сперечаються щодо причин цього.

Близько 40–30 тис. років тому в Африці сформувалася **людина розумна** (Homo sapiens). Її ще називають **кроманьйонцем** — від печери Кро-Маньйон у Франції, де у 1868 р. робітники випадково знайшли рештки цієї давньої людини. Людина розумна розселилася на всіх континентах нашої планети.

Тогочасні люди постійно пересувалися з місця на місце і вели **привласнювальний** тип господарювання — не вирощували собі їжу, а знаходили та збирали те, що давала їм природа, а також полювали на оленів, бізонів, інших тварин, що мешкали у конкретному регіоні, наприклад, нині вимерлих мамонтів. Вони організовували тимчасові поселення — **стоянки**. Стоянка

Коли з'явилася людина сучасного типу — Homo Sapiens?

§ 22. ПОЯВА І РОЗСЕЛЕННЯ ЛЮДИНИ НА ЗЕМЛІ. ПЕРШІ ЛЮДИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ

Сучасна реконструкція палеолітичної (тобто часів Кам'яної доби) стоянки влітку. Каркаси жител, виготовлені із кісток мамонтів

? ▶ Якими могли бути заняття мешканців такої стоянки?

Палеолітичні стоянки України

складалася із кількох жител, у кожному з яких разом мешкало до 20 осіб, скоріше за все, родичів. Каркас такого житла діаметром 4–5 м вкривали шкурами впольованих тварин. Із цих самих шкур виготовляли й одяг, який зшивали кістяними голками та висушеними сухожиллями тварин.

На стоянках Кирилівка, Межиріч та Мізин було знайдено сліди перебування людей сучасного типу.

ВИСНОВКИ

- Учені вважають, що людина походить від мавпоподібних істот, які мільйони років тому мешкали на території Африки.
- Людина сучасного типу — Homo Sapiens, або ж «людина розумна» — сформувалася завдяки процесові еволюції близько 40 тис. років тому.
- Перші люди сучасного типу часто переходили з місця на місце, а жили зі збиральництва та полювання.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Хто є автором еволюційної теорії? У чому її суть?
2. Коли людиноподібні істоти вперше з'явилися на території України? Як називається їхня найдавніша стоянка?
3. Виокреміть ті чинники, які сприяли перетворенню людиноподібної істоти на людину сучасного типу.
4. Обговоріть у парах, чому виготовлення знарядь праці є важливим чинником еволюції людини.
5. Які матеріали використовували людиноподібні істоти та найдавніші люди для виготовлення знарядь праці, зброї, одягу? Як узагальнено можна описати ці матеріали?
6. Складіть таблицю за зразком.

Час виникнення	Назва	Регіон розселення	Характерні риси

7. Поясніть, як ви розумієте, що таке привласнювальний тип господарювання. Як за такого способу господарювання люди добувають собі їжу та все необхідне для життя?
8. Що називають палеолітичною стоянкою? Спробуйте уявити та описати життя та заняття її мешканців.

§ 23. НАРОДИ, ЕТНОСИ ТА НАЦІЇ

1. Розуміння людських спільнот: народ, етнос, нація

Для позначення великої спільноти людей застосовують низку понять: **«народ»**, **«етнос»**, **«нація»**.

Нерідко їх використовують як синоніми, хоч вони мають істотні відмінності.

Схематично формування народу можна представити таким чином: рід – плем'я – народ. Внаслідок тривалого співжиття племена змішувалися. Вчені довели, наприклад, що французький народ — наслідок змішання римлян, кельтів і германців; український — слов'янських і тюркських кочових племен; завдяки змішанню слов'ян, угро-фінських племен, гунів, монголів і татар постав російський (московський) народ. Та сутність народу не вичерпується біологічним походженням, оскільки він живе в певному просторі. Люди здавна були пов'язані природою, простором, який для них був близьким, рідним, а всякий інший — чужим. Колективними зусиллями народу облаштовувалася певна територія. Народжувалося поняття «батьківщина». До цього прилучився ще один важливий компонент — мова. З її допомогою люди спілкувалися між собою, завдяки їй формувалося духовне життя народу: народна культура, народне мистецтво, релігія тощо.

Якщо народи існували з давніх-давен, то нації в Європі викристалізувалися лише в XVII–XIX ст. На відміну від народу, нація не є витвором природи, а народжується історично. Процес переростання народу в націю супроводжується формуванням національної свідомості, збереженням ідентичності перед зовнішніми впливами.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ зрозуміти співвідношення понять «народ», «етнос», «нація»;
- ▶ скласти уявлення про народи, які проживають на території України. Знати, які народи України називаються корінними.

Пригадайте!

1. Які вам відомі види людських груп, спільнот?
2. Які держави є сусідами України?

Народ поняття, яке використовується у багатьох значеннях:

- 1) мешканці країни;
- 2) велика кількість людей;
- 3) група (спільнота), поєднана кровними, біологічними зв'язками, територією та мовою.

Люди з африканського племені масаї

Етнос — стійка сукупність людей, яка проживає на чітко визначеній території або розпорошено на різних теренах поряд з іншими етносами та зберігає свою культуру, побут, мовні та психологічні особливості.

*Українці.
Фото поч. ХХ ст.*

Французьке національне вбрання

Таким чином народ — це спільнота, яка відрізняється від інших стійким комплексом духовних, психічних та фізичних якостей і спроможна його передати своїм нащадкам. Народ може володіти різною мірою організованості, тобто мати або не мати власну державу.

Спільне тривале проживання людей на певній території, які мають спільне походження, породжує вироблення спільності в культурі, побуті, мові та формування психологічних особливостей. Це об'єднання у наукових працях характеризують як етнос. Етнос належить до певного народу або є його складовою частиною.

У процесі історичного розвитку багато які етноси втрачають спільність території. Наприклад, українці живуть зараз у багатьох країнах близького й далекого зарубіжжя. Там вони утворюють етнічні групи (національні меншини).

Нація утворюється на основі певного етносу, до якого приєднуються представники інших етносів, що живуть на певній території та пов'язані між собою соціально-економічними відносинами. Так, тепер, у Франції живуть французи, британці, фламандці, німці, баски, корсиканці, алжирці та ін; у Великій Британії — англійці, шотландці, ірландці, валлійці. Всі вони окремо «народи-етноси». А всі разом є представниками французької

Цікаво знати

Розрізнення понять «народ», «етнос», «нація» намітилося ще з часів Стародавньої Греції. У давньогрецькій мові, наприклад, для позначення поняття «народ» використовувалися два терміни: «етнос» і «демос». У середньовічній Європі термін «нація» спочатку (з XV ст.) означав «земляцтво». До XIX ст. він набув сенсу, близького до сучасного. «Нація» стала трактуватися як альтернатива поділу народів за підданством певному монарху і племінній роз'єднаності.

чи англійської (державної) нації. Найчіткіше цей процес простежується на прикладі сучасних США, де з іммігрантів різного етнічного й расового походження сформовано єдину американську націю.

У кожній з названих країн живуть також українці, які, з позиції цих держав, — американці, англійці, французи українського походження, хоча етнічно ці люди вважають себе представниками української нації.

Сприятливими умовами для формування й розвитку нації є наявність спільної мови, території, господарських зв'язків, культури. Проте етнос стає нацією лише тоді, коли в нього виникає стійка потреба в політичному, культурному, економічному, психологічному самовизначенні, коли люди усвідомлюють свою належність до цієї спільноти.

Нація — це народ, який має власну систему управління. Натомість етнос — це народ, який не має такої системи, тому етнос схильний підпадати під зовнішнє керування. В результаті етнос — часто це об'єкт історії (той, ким керують), а нація — суб'єкт історії, суверен, гравець.

Між **етносом і нацією** — є ще одна суттєва відмінність. Якщо до етнічної культури люди прилучаються колективно, з причини своєї належності до певного етносу, то до національної культури вони прилучаються здебільшого індивідуально, а інколи — всупереч своєму етнічному походженню.

Більшість народів Європи, мають своє етнічне ядро — **титульний етнос**. Тобто той, який дає назву країні, народу, а коли у народу є державність — то й державі. Саме титульний етнос очолює рух всього народу

Маорі — корінний народ Нової Зеландії

Шотландці у національному вбранні

Німці в національному вбранні

Нація — політично, державно організований народ. Будь-яка нація прагне утворити свою державу, зміцнити її.

Що сформувалося раніше: український народ, етнос чи нація?

за державність, самостійність, незалежність. Набуття народом державності перетворює представників усіх його етнічних спільнот на громадян, уможливорює процес їхньої державної (а далі — й національної) ідентифікації.

Корінний народ — це той народ, який мешкає на території України та не має державних утворень поза межами України. Термін «корінні народи» закріплений Декларацією ООН від 2007 р. про права корінних народів.

2. Народи, які проживають на теренах України

Україна — багатонаціональна країна. Відповідно до даних останнього всеукраїнського перепису населення (2001 р.) в Україні проживають представники понад 130 національностей та етнічних груп. Найчисленнішими з них є: українці, росіяни, євреї, білоруси, молдовани, болгары, поляки, угорці, румуни, греки, вірмени, роми та ін. Серед цього розмаїття виділяються **корінні народи** — українці (77,8%), кримські татари (0,5%), караїми (> 0,1%), кримчаки (> 0,1%) — останні три походять з Кримського півострова.

Інші етнічні групи в Україні є національними меншинами. Тобто діаспори націй, які мають свою етнічну батьківщину чи національні утворення за межами України. Наприклад, нині багато білорусів проживають у північних регіонах України; угорці, румуни та поляки живуть на заході, росіяни — на сході тощо.

Росіян в Україні проживає понад 8,3 млн осіб, або 17,3% від усього населення. За часів перебування України у складі СРСР чисельність росіян за 1926–1989 рр. зростає більш ніж у 3,5 рази. В окремих об-

Робота з джерелами

Конституція України

Стаття 11. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

- ▶ Згідно з Конституцією України нація — держава чи нація — народ (етнос)?
- ▶ Які основні ознаки нації?

ластях вони становили понад третину населення: Донецькій, Луганській, Харківській, Автономній Республіці Крим. Заселяти українські землі росіяни почали ще з XV ст. Зараз більшість росіян (88 %) проживає в містах.

Представники інших національностей проживають переважно в районах України, прилеглих до їхніх національних держав. Білоруси живуть на Поліссі, поблизу кордону з Білоруссю, а також у великих містах, селах Миколаївщини й Криму. Молдавани проживають, в основному, в селах Одеської та Чернівецької, а також Кіровоградської і Миколаївської областей. Поляки найбільшу частку становлять у населенні міст Житомирської і Хмельницької областей. Болгари проживають в селах південно-західних районів Одеської області та у Приазов'ї.

У західних областях (особливо Закарпатській) поряд з українцями живуть угорці, чехи, румуни, словаки. У Донецькій області проживають греки, татари, у Запорізькій та Одеській — албанці.

У процесі становлення незалежної Української держави, демократизації всіх сфер життя в країні виникають національні культурні товариства, створюються умови для духовного розвитку представників національних меншин.

? Які народи є корінними мешканцями України?

Цікаво знати

Кримські татари

У 2016 р. українська співачка кримськотатарського походження Джамала перемогла на Євробаченні зі своєю піснею «1944», що привернуло увагу по всьому світу до обговорення трагедії народу. 18 травня 1944 р. за наказом радянського диктатора Йосипа Сталіна цілий народ був вигнаний (депортований) зі своєї батьківщини.

423 тис. кримських татар були відправлені у східні райони СРСР. Близько 47% з них померли під час самої депортації або протягом кількох років після неї. У 2015 р. Україна визнала цю трагедію геноцидом.

Нині доля кримських татар знову сумна. Після окупації Криму Росією в 2014 р. вони знову зазнали переслідувань. На сьогодні у в'язницях Російської Федерації за неправдивими звинуваченнями перебувають кілька сотень кримських татар.

Крім кримських татар, в Україні є ще два унікальні та дивовижні корінні народи — караїми, кримчаки.

*Кримські татарки
у національному вбранні*

*Кліп
Джамали на
пісню «1944»*

Кенеса в Києві

Караїми (люди з міської фортеці) — автохтонний народ Криму. Вони жили з XI ст. в місті-фортеці Чуфут-Кале, що за 3 км на схід від міста Бахчисарай.

Караїми є тюркомовними сповідниками караїмського юдаїзму. Про походження караїмів є дві версії. Перша — найпоширеніша — говорить, що це тюрки з караїмською вірою. Друга стверджує, що караїми є втраченим племенем Ізраїлю (тобто євреями).

Різниця між релігією караїмів і ортодоксальним юдаїзмом є принциповою. У своїй вірі євреї спираються на Талмуд, який є тлумаченням мудрецькими Тори, і слідує Талмуду, виконуючи заповіді. Караїми не визнають Талмуд і вважають, що читати треба оригінал й інтерпретувати його самостійно. Караїмська синагога називається «кенеса». Караїмські кенеси є в Києві, Харкові, Бахчисарай, Севастополі, Сімферополі.

У XIV столітті частина кримських караїмів була захоплена литовським князем Вітовтом Великим і вивезена на територію сучасної Литви. Як наслідок, караїми до сьогодні мають діаспору в місті Тракай. Вони також живуть у Польщі, Франції, Ізраїлі та США.

Караїми пережили нацистську окупацію Криму під час Другої світової війни, оскільки Адольф Гітлер не вважав їх євреями. У 1959 році в Криму проживало 5700 караїмів. Згодом вони почали переїжджати в інші країни.

Розсіяні по всьому світу караїми тепер асимілюються з місцевими народами або називають себе євреями.

Учені можуть підтвердити, що зараз у світі налічується лише близько 2000 караїмів, 671 з яких проживає в Криму.

В Україні караїми мають своє об'єднання, яке називається Кримкалайлар. Це допомагає збе-

регти їхні традиції та мову, яка вимирає. У 2001 р. тільки 72 караїми визнали караїмську мову як рідну.

Кримчаки (також відомі як кримчахи) — народ, який походить від тюркомовних прихильників юдаїзму. Вони говорять кримчацькою мовою, яка є модифікованою формою кримськотатарської мови.

Учені вважають, що вони можуть бути нащадками тих євреїв, які уникли страти, коли в 135 р. римський імператор Адріан придушив повстання Бар-Кохби. Тоді вони переїхали на Кримський півострів. З II ст. вони жили в Кафі (Феодосія), Старому Криму, Бахчисараї та інших місцях.

Відтоді громада кримчаків послідовно асимілювала єврейських іммігрантів з Вавилонії, Візантії, Хозарського каганату, Італії, Кавказу, а також ашкеназів, які мігрували до Криму з економічних причин, рятуючись від розправ чи потрапляючи в татарський полон.

Кримчаки належать до традиції юдаїзму, хоча є деякі відмінності. Наприклад, кримчацький каал звернений не на схід, як звичайні синагоги, а на південь, як у мусульманських мечетях. У молитовній кімнаті немає ні стільців, ні лавок.

До Другої світової війни налічувалося близько 9 тисяч кримчаків. Але 6000 з них були розстріляні нацистами в Криму восени 1941 р. разом з іншими євреями, які на той час проживали в Криму. Уникли цієї долі лише чоловіки, які воювали на фронті, і ті сім'ї, які були евакуйовані.

Зараз кримчаки живуть у Німеччині, Ізраїлі, США та інших країнах. У 1989 р. для відродження національної культури цього зникаючого народу було створено культурно-освітнє товариство «Кримчахлар».

Кримчацькі жінки в національному вбранні. 1924 р.

ВИСНОВКИ

- Протягом історії етноси розвивалися в кількох формах, головними з яких вважаються: рід — плем'я — народ — нація. Кожний етнос — це специфічна форма існування людського роду, соціокультурний організм на певній стадії цивілізаційної зрілості цих щаблів, тобто: нації, народності, племені, роду.
- На території України проживають представники близько 130 етносів. Корінними народами є українці, кримські татари, караїми, кримчаки. Інші народи є національними меншинами.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Зобразіть схематично процес формування народу.
2. У яких формах впродовж історичного розвитку розвивається етнос?
3. **Поміркуйте.** Що дає змогу терміни «народ», «етнос», «нація» використовувати як синоніми?
4. З чим пов'язують виникнення поняття «батьківщина»?
5. Чому мова є важливим компонентом для формування спільнот: «народ», «етнос», «нація»?
6. За яких обставин етнос може стати національною меншиною?
7. Які існують шляхи формування націй? Чим вони різняться?
8. Як формуються назви країн? За допомогою додаткових джерел визначте, які назви європейських країн походять від самоназви титульного етносу.
9. Які народи, що проживають на території України, є її корінними народами?
10. Які етнічні групи в Україні є національними меншинами? За допомогою додаткових джерел визначте, які національні меншини проживають у вашому регіоні.

§ 24. ЛЮДИНА І ДОВКІЛЛЯ ПРОТЯГОМ ІСТОРІЇ: ГОСПОДАРЮВАННЯ, ПРОБЛЕМА РЕСУРСІВ

1. Людина і довкілля

Ви вже знаєте, що людина — теж частина живої природи. Із природного середовища людина отримує кисень для дихання, воду та їжу. Щоб облаштувати своє життя, вона використовує величезний обсяг природних ресурсів. Наприклад, люди видобувають вугілля, яке взимку використовують для обігріву будинків, добувають руди, з яких виплавляють метал, — а для його виплавки також потрібне вугілля; нафту, яку переробляють на пальне для автомобілів та іншого транспорту, а також з неї виготовляють пластмаси. Проте ресурси планети не безмежні, і раніше чи пізніше перед людством постане питання, як вижити в умовах їхньої нестачі. Тому і зараз вчені-природодослідники та природоохоронники шукають способи, як ощадливо використовувати природні багатства.

Тривалий час виживання людини та людських спільнот залежало від того, наскільки вони зуміють пристосуватися до природних умов. У попередніх параграфах підручника ви вже знайомилися з тим, як це робили людиноподібні істоти та перші люди. Так було і надалі: люди облаштовували своє життя залежно від того, що їм могла запропонувати природа. Наприклад, основою раціону людей, що жили на морських узбережжях, були (а подекуди і залишаються) риба та морепродукти, у регі-

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ прослідкувати різні види взаємодії людини та природи;
- ▶ дізнатися, як історично склалися стосунки людини та довкілля;
- ▶ сформулювати власне ставлення до того, як людина може впливати на природу.

Пригадайте!

1. Що позначає термін «природа»?
2. Які способи захисту природи вам відомі?

Довкілля — також природне середовище; вся жива та нежива природа на Землі.

Випасання овець у Карпатах

Народ, відомий як «болотні араби», що живуть на болотистих берегах річок Тигр та Євфрат, споконвіку будують свої житла з єдиного доступного тут матеріалу — очерету, а пересуваються на човнах

► Чим зумовлений саме такий спосіб життя місцевого населення?

онах, де ґрунти надто бідні, щоб займатися землеробством, — полювання та скотарство. У національних кухнях таких народів, наприклад казахській і монгольській, і досі основу становлять страви із м'яса.

Скотарі часто були кочівниками — вони не жили на одному місці, а постійно пересувалися у пошуках нових пасовищ для своїх кіз, овець, коней тощо. Землероби теж пристосовуються до природних умов, вирощуючи ті рослини, які найкраще ростуть у конкретній місцевості.

Житла, які люди традиційно зводять у різних куточках світу, також можуть бути прикладом такого пристосування до природних умов. Їх будували з тих матеріалів, які можна

Бедуїни — кочовий народ, що мешкає у пустелі Сахара та в пустельних регіонах Близького Сходу

Такі дерев'яні помешкання із земляними дахами зводили у середньовічній Північній Європі. Вони добре зберігали тепло та захищали від суворих вітрів

було знайти поблизу: у лісових краях, наприклад, це була деревина.

Українські землі — різноманітні за природними умовами та багаті на природні ресурси. Тому на них віками поруч мешкали землероби та скотарі, а в різних регіонах склалися свої традиції організації господарства.

І в давнину, й особливо у наш час люди не лише пристосовувалися до природних умов, а й змінювали світ навколо себе. Землероби перших цивілізацій прокопували канали та насипали дамби, щоби розділити річкову воду так, аби їхні посіви отримували достатньо вологи. Згодом, з розвитком технологій, люди навчилися робити дедалі більші дамби, греблі та канали, перегороджуючи широкі ріки та будуючи водні артерії між материками.

? Наведіть відомі вам приклади пристосування людини до природних умов.

2. Екологічні проблеми в минулому й сучасності

Діяльність людини часто має незворотний вплив на довкілля, і нерідко буває так, що вона завдає їй шкоди. Так було з давніх-давен. Тисячі років тому територія сучасної Греції, острова Кіпр була вкрита густими лісами. У II тис. до н.е. на Кіпрі почали активно добувати мідь для виробництва бронзи, а на території Греції — олово та срібло. Добуту металеву руду переплавляли у зливки та готові вироби. Паливом для металургійних печей стала

Екологія — наука, що вивчає взаємні зв'язки між живими організмами, у тому числі людиною, та довкіллям.

деревина. Ліси вирубували так активно, що за кілька століть від них залишилися тільки спогади, а зараз більшість туристів, що потрапляють до цих скелястих безлісних країв, і не здогадуються, що колись вони виглядали зовсім інакше. За тисячі років природа так і не змогла відновитися після втручання людини.

Давньоєгипетський канал та шадуф — механізм для підйому води з річки на поле

Суецький канал, побудований у XIX ст., з'єднує Середземне та Червоне моря і скорочує шлях із Європи до Азії. До його побудови кораблі, які прямували з європейських портів до, приміром, Індії, повинні були обпливти всю Африку

Дніпровські пороги на листівці 1915 р.

Гребля збудованої у 1930-х рр. Дніпровської гідроелектростанції, що перегороджує Дніпро й утворює Дніпровське водосховище площею 410 км². Це водосховище затопило знамениті Дніпровські пороги

? ▶ Який, на вашу думку, вплив на довкілля — більше позитивний чи негативний — мають такі споруди?

§ 24. ЛЮДИНА І ДОВКІЛЛЯ ПРОТЯГОМ ІСТОРІЇ: ГОСПОДАРЮВАННЯ, ПРОБЛЕМА РЕСУРСІВ

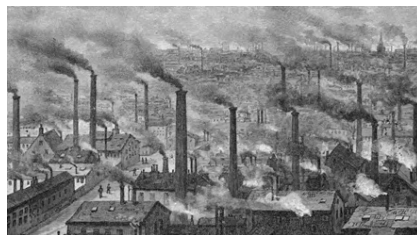
У найвіддаленіших високогірних куточках Кіпру збереглися кедрові долини.

Острів Ельба поблизу Італії колись був вкритий густими лісами, доки тут приблизно у II ст. до н.е. племена лігурійців не відкрили багаті поклади заліза, для виплавки якого потрібна була деревина. Дим металургійних печей дав острову тогочасну назву — «Задимлений». Коли всі ліси були знищені, видобуток металу тут припинився.

? ▶ Яким зараз виглядає острів — вкритим лісами чи безлісним? Який висновок з цього можна зробити?

З моменту винайдення людиною землеробства 10–12 тис. років тому площі оброблюваних земель постійно зростають. Учені підрахували, що зараз майже 40 % земної поверхні використовуються у сільському господарстві. Це — колишні ліси, луки, степи, на яких у наш час або випасають худобу, або вирощують сільськогосподарські культури. Станом на 2018 р. було розорано близько 56 % території України. Це має багато негативних наслідків: багатьом рослинам та особливо тваринам немає де жити, хімічні речовини, які використовуються для обробітку посівів, отруюють землю, воду та повітря, а деякі сільськогосподарські культури виснажують землю.

У XIX ст., коли почали масово будуватися заводи і фабрики, для роботи яких потрібно було спалювати вугілля, люди зіткнулися з проблемою інтенсивного забруднення повітря. Дим із фабричних та заводських труб утруднював дихання,

Індустріальна частина міста

Робота з джерелами

Ще на початку ХХ ст. вчені відзначають шкоду надмірного розорювання земель. У 1919 р. природозахисник Георгій Бризгалін писав: «Проминуло тільки декілька років, і переможний рух хліборобів перетворив наші чудові степи на одноманітні, немов пустеля, лани».

► Як Г. Бризгалін оцінював стан української природи?

Осушення земель

ставав причиною хвороб, а кіптява забруднювала все довкола.

Розумний, раціональний підхід до ведення сільського господарства та використання його продукції міг би зменшити негативний вплив діяльності людини на довкілля, але поки що у багатьох країнах світу цьому не приділяють належної уваги.

У 1960-х рр. на території українського Полісся розпочалися роботи з осушення боліт (меліорації). Тоді вважали, що це принесе користь, збільшивши площі придатних для обробітку угідь. У ті часи люди не замислювались над тим, що болота працюють як губка, накопичуючи воду та живлячи річки. Після меліорації на Поліссі почали пересихати річки та криниці, з'явилися пилові бурі, частішими стали пожежі.

Усе, що створила людина (міста, споруди, штучні водойми, сільськогосподарські угіддя тощо), скоріше за все, ніколи не зможе по-

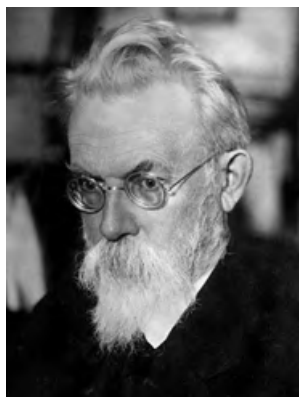
Що вивчає наука екологія? Як ви розумієте термін «екологічні проблеми»? Наведіть приклади таких проблем.

Олешківські піски — найбільша європейська пустеля — розташовані на Півдні України. У своєму сучасному вигляді виникли внаслідок того, що завезені сюди на поч. ХХ ст. мільйони овець знищили трав'яний покрив. Це призвело до вивітрювання і руйнування ґрунтів

§ 24. ЛЮДИНА І ДОВКІЛЛЯ ПРОТЯГОМ ІСТОРІЇ: ГОСПОДАРЮВАННЯ, ПРОБЛЕМА РЕСУРСІВ

вернутися до свого першопочаткового вигляду. Тому зараз перед людством стоїть завдання як зменшити свій руйнівний вплив на довкілля та виправити свої помилки у взаємодії з природою.

*Український вчений
Володимир Вернад-
ський досліджував
зв'язки між людиною
та довкіллям*

Цікаво знати

Люди здавна розуміли, що безконтрольна вирубка лісів у кінцевому підсумку зашкодить їм самим. Вже у середньовічній Франції існували закони, які забороняли надмірно вирубувати ліси. Це було пов'язано з тим, що раніше там століттями вирубували ліси для нових сільськогосподарських угідь, для виготовлення деревного вугілля, заради деревини. Це порушило природний баланс, стало причиною частих і сильних повеней, обвалів та зсувів.

Цікаво знати

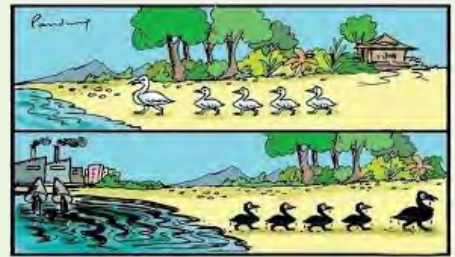
Існує багато прикладів впливу людини на природу, що призвело до негативних наслідків, з якими людина виявилась нездатною впоратись. У XIX ст. європейські колоністи завезли до Австралії кролів. Тут вони почали надзвичайно швидко розмножуватись, оскільки не мали природних ворогів. Величезна кількість кролів поїдала траву, кущі, кору дерев, що завдало непоправної шкоди австралійській природі. Позбавлені трав'яного покриву ґрунти почали руйнуватися під дією вітрів, дощів, інших природних чинників. На фотографії — приклад такої ерозії (руйнування) ґрунту.

ВИСНОВКИ

- У всі часи людина в той чи інший спосіб взаємодіяла із природою.
- Людина виявилася здатною докорінно змінювати довкілля відповідно до своїх потреб.
- Наслідки людського втручання у природу нерідко бувають негативними і непередбачуваними. Тому сучасні люди повинні бути обачними і передбачати, чи не зашкодить довкіллю їхня діяльність.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які види взаємодії людини та природи? Чи були, на вашу думку, такі періоди в історії людства, коли воно не шкодило довкіллю?
2. Щороку 21 березня або 22 квітня відзначають День Землі. До цього дня приурочують різноманітні заходи, що спонукають людей бути уважними та дбайливо ставитися до довкілля. Створіть плакат або листівку, присвячену цьому дню.
3. Висловіть свої припущення, як технічний поступ людства пов'язаний із тим впливом, який людина має на природу.
4. Як ви розумієте подане зображення? Який вплив людини на довкілля воно ілюструє?
5. Підготуйте повідомлення або презентацію про те, що кожен із нас може зробити для того, аби ощадливо використовувати природні багатства та якомога менше шкодити довкіллю.
6. Найбільш густозаселеним районом міста Нью-Йорк є острів Мангеттен. Зліва зображено, як він виглядав на початку XVII ст., коли там оселилися перші європейці, а справа — його сучасний вигляд. Враховуючи це порівняння, які висновки про вплив людини на природу можна зробити?

§ 25. ЛЮДИНА В СПІЛЬНОТІ. РОЗВИТОК ЛЮДСЬКИХ СПІЛЬНОТ ВІД ПЕРВІСНИХ ГРОМАД ДО ДЕРЖАВИ. ОСОБИСТІТЬ, СІМ'Я, РОДИНА, ГРОМАДА. РОДОВЕ ДЕРЕВО

1. Найдавніші людські спільноти

Від початку свого існування людина жила у спільноті. Ще перші людиноподібні істоти об'єднувалися у спільноту, яку зараз вчені називають **первісне людське стадо**. У стаді спільно полювали на здобич, збирали рослини, доглядали дітей, захищалися від хижаків. Поступово стадо перетворилося на стійкішу організацію — **первісну общину**.

Приблизно 30 тис. років тому сформувалися людські **роди**. До них належали люди, що походили від спільного предка — родичі. Здобута під час полювання, рибальства та збиральництва їжа була спільною і розподілялася між усіма родичами. На чолі роду стояла людина, яка мала найбільший авторитет.

Згодом роди об'єднувалися у **родові общини**. Родова община працювала спільно, але худоба, знаряддя праці, предмети побуту були у власності окремих сімей. Усі вироблені продукти землеробства і скотарства, ремісничі вироби та впольовану дичину розподіляли між родичами — членами родової общини. Для того, щоб уникати кровозмішування, роди утворювали шлюби з представниками інших родів. Так зароджувалися племена.

Сукупність таких родів становила **плем'я**. У племені людей об'єднували спільні звичаї, спосіб господарювання, спільні уявлення про своє походження та мову. Племена

За цим параграфом ви зможете:

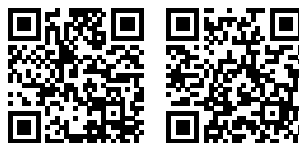
- ▶ дізнатись, як розвивалося людське суспільство;
- ▶ зрозуміти, чому виникли перші держави;
- ▶ простежити, яке місце в житті сучасної людини займають сім'я, родина, громада.

Пригадайте!

1. Чому людина повинна дбайливо ставитися до довкілля?
2. Коли виникли сучасні люди (Homo Sapiens)? Яким було життя цих людей?

Первісне людське стадо

Племінний спосіб життя у багатьох людських спільнотах зберігався дуже довго. Наприклад, індіанці (корінне населення) Північної Америки ще й у XIX ст. жили племенами

Рід

мали власне самоврядування, котре складалося із племінної ради, на яку збиралося все плем'я, ради найстарших та найшанованіших членів племені та вождів — найчастіше ними були найвправніші воїни і мисливці. Поступово вождь перетворювався на постійного главу племені. Він формував військовий загін зі своїх родичів і найбільш войовничих членів племені.

2. Виникнення держави

Згодом у племенах виникло **майнове розшарування** — виділилися багатші та бідніші роди, збільшилася роль воїнів тому, що велика частина військової здобичі діставалася вождю і його воїнам. І таким чином вони ставали багатшими за одноплемінників. До того ж із ускладненням господарського життя виник прошарок людей, які керували життям общини. Вождь, старійшини, дружинники, чаклуни мали найбільший авторитет і повагу всього племені. Їм приписувалося походження від шанованих предків, особлива доблесть і гідність. Згодом владу вождя почали передавати у спадок. Вона поширювалася на дітей, онуків та інших нащадків.

Табличка Нармера. Вона ілюструє утворення Давньогоєгипетської держави фараоном Нармером у 31 ст. до н.е.

§ 25. ЛЮДИНА В СПІЛЬНОТІ. РОЗВИТОК ЛЮДСЬКИХ СПІЛЬНОТ ВІД ПЕРВІСНИХ ГРОМАД ДО ДЕРЖАВИ. ОСОБИСТІСТЬ, СІМ'Я, РОДИНА, ГРОМАДА. РОДОВЕ ДЕРЕВО

Виникла **соціальна нерівність**, тобто права й обов'язки людей стали визначатися за ступенем їх наближення до влади.

Система управління порівняно великими людськими спільнотами поступово ускладнювалась. Влада мала виконувати два основні завдання: забезпечувати порядок всередині спільноти і захищати її від зовнішніх ворогів. Потрібен був хтось, хто організує сільськогосподарські роботи та збір врожаю і прослідкує, щоб він вчасно опинився у сховищах у належних кількостях. Так виникли чиновники (чиновницький апарат). Так само були потрібні закони, а також судді, які за ними судитимуть, і військо — для захисту від зовнішнього ворога. Для утримання чиновників і війська потрібні були збори з усієї громади продуктів, а згодом грошей. Так виникли **податки**. Перші **держави** утворилися саме там, де продуктів виробляли достатньо, аби прогодувати чиновників й утримувати армію. Перші держави виникли у межиріччі Тигру та Євфрату і на території Стародавнього Єгипту.

*Воїни часів
бронзового віку*

Цікаво знати

Одними із перших держав є шумерські міста-держави (IV—III ст. до н.е.). У центрі міста обов'язково зводили зиккурат — схожу на піраміду споруду з необпаленої глини, на верхівці якої розташовувався храм, а також зберігалися запаси їжі та ремісничих виробів, які жерці розподіляли між населенням міста. Вони вели ретельний облік цих запасів і взагалі відали господарським життям міста. Самі жерці їжу не продукували, а жили за рахунок міста.

Особистість — це людина у її зв'язку з іншими людьми, тобто суспільством.

Сім'я, родина — заснована на шлюбі та кровній спорідненості спільнота, члени якої пов'язані спільним побутом, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою.

Громада — це об'єднання людей, яке ставить перед собою спільні завдання і пов'язане партнерськими відносинами.

3. Особистість, сім'я, родина, громада

Будь-яка спільнота складається з окремих людей — особистостей та їхніх взаємодій. Людина не може повністю розкрити свої здібності у суспільстві. Змалечку і впродовж всього життя людина соціалізується — засвоює цінності та правила життя у суспільстві. Найперші такі навички вона отримує у сім'ї. Потім до цього процесу долучаються школа, однолітки та громада.

Поза межами родинних зв'язків люди пов'язані стосунками з друзями, колегами та сусідами. Живучи поряд з іншими сім'ями, наприклад в одному багатоквартирному будинку або на одній вулиці, людям доводиться вирішувати спільні питання. Така взаємодія сприяє формуванню **громади**. Можна роками жити в будинку або на одній вулиці й не знати своїх сусідів, а участь у спільній, корисній для всіх справі здатна об'єднати малознайомих людей у громаду.

Характерними рисами громади називають спільну територію проживання, можливість вирішувати спільні питання, що стосуються організації зручного для всіх життя, підтримка одне одного і взаємодопомога.

Громадою для людини може стати її сім'я, клас, школа, сусіди за під'їздом, будинком, вулицею, жи-

Зібрання Широківської об'єднаної територіальної громади, Запорізька область

§ 25. ЛЮДИНА В СПІЛЬНОТІ. РОЗВИТОК ЛЮДСЬКИХ СПІЛЬНОТ ВІД ПЕРВІСНИХ ГРОМАД ДО ДЕРЖАВИ. ОСОБИСТІСТЬ, СІМ'Я, РОДИНА, ГРОМАДА. РОДОВЕ ДЕРЕВО

телі її села або міста, спільноти за інтересами тощо. Головна умова — вони співпрацюють заради загальної користі.

Українські закони передбачають створення об'єднаних територіальних громад, до яких може входити декілька населених пунктів.

Не у всіх мовах є слова на позначення певних родинних зв'язків. Ознайомтеся з такими назвами в українській мові. Чи були відомі вам раніше? Обговоріть з рідними, які з цих назв ви часто використовуєте у повсякденному спілкуванні, а які — ні.

ВИСНОВКИ

- Людські спільноти пройшли тривалий шлях розвитку від первісного людського стада до громад у межах держави.
- Держава виникла внаслідок потреби людських спільнот в організації свого внутрішнього життя та захисту від зовнішніх ворогів.
- Особистістю людина стає в процесі соціалізації — засвоєння норм життя у людській спільноті. Визначну роль у цьому процесі відіграє сім'я.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, як ви розумієте поняття «майнове розшарування» та «соціальна нерівність». Коли вони виникли — до появи племен чи після?
2. **Обговоріть у парах** причини виникнення держави. Зобразіть процес виникнення держави у вигляді схеми.
3. Як було облаштоване господарство у родовій общині? Що зумовило об'єднання родових общин у плем'я.
4. Складіть схему або ілюстрацію, яка б пояснювала зв'язки між родом, родиною та племенем.
5. Спробуйте пояснити, чому держава може виникнути лише тоді, коли спільнота виробляє надлишок продовольства та товарів.
6. Складіть власне сімейне дерево і оформіть його для презентації у класі. Ознайомтеся з родинними деревами однокласників та однокласниць. Дослідники стверджують, що в сучасній Україні переважають нуклеарні сім'ї — мати, батько та один-двоє дітей. На прикладі родинних дерев свого класу прослідкуйте, чи відповідає це твердження дійсності.

За цим параграфом ви зможете:

- ознайомитися з розвитком системи регулювання суспільних відносин: табу, мораль, цінності, закони;
- з'ясувати становище чоловіків, жінок і дітей на різних етапах історії.

Пригадайте!

1. Що таке суспільство?
2. Чому людину називають соціально-біологічною істотою?

§ 26. РОЗВИТОК СИСТЕМИ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН: ТАБУ, МОРАЛЬ, ЦІННОСТІ, ЗАКОНИ. СТАНОВИЩЕ ЧОЛОВІКІВ, ЖІНОК І ДІТЕЙ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ІСТОРІЇ

1. Розвиток системи регулювання суспільних відносин: табу, мораль, цінності, закони

Людина потребує бути в суспільстві та залежить від нього. У суспільних групах відбувається формування людини, зароджуються правила й норми, цінності, звичаї та традиції, гармонізуються людські стосунки. Вони можуть бути записані або існувати в усній формі. Правила і норми встановлюють, що можна робити, а що заборонено, які покарання передбачаються в разі їх порушення тощо. Таким чином, правила і норми, визначаючи межі дозволеного, регулюють життя суспільства.

Вони сприяють добробуту суспільства і відповідно кожного її члена. Не може бути так, щоб людям було погано, а суспільство процвітало.

Як створюють правила і норми?

Перш за все вони формувалися з людського досвіду. А носій цього досвіду (найчастіше старша людина) мав більші права й привілеї, ніж інші. У часи, коли ще не існувало писемності, правила наступним поколінням передавали усно у формі легенд, міфів, прислів'їв або категоричних заборон (**табу**). Проте

*Дж. Аткинсон. Сільська рада.
Кін. XVIII ст. На радах вирішували важливі питання життя громади. Рішення часто схвалювалося на основі звичаєвого права*

траплялися ситуації, коли одна людина, навіть дуже досвідчена, не могла розв'язати проблему, що поставала перед колективом. Тоді її вирішували спільно — радою старійшин, яка розробляла нові правила і норми для цієї ситуації. У давнину правила і норми змінювалися рідко, тому вони надто міцно входили в життя людей. Правила, норми поведінки, ustalений порядок поведінки, які передаються з покоління в покоління, називають **звичаями**. Завдяки звичаям люди отримали певні вивірені зразки поведінки, згуртувалися, усвідомили зв'язок поколінь у часі. Правил поведінки в давнину дотримувалися добровільно, порушення були рідкістю. Такий спосіб регулювання відносин отримав назву звичаєве право.

Поява таких явищ, як майнова нерівність, приватна власність і держава, ускладнила відносини в суспільстві. Регулювати відносини між людьми одними звичаями вже стало неможливо. Тоді виникли **закони**. Вони відрізнялися від звичаїв передусім тим, що обов'язково записувалися. Невиконання законів тягло за собою покарання. Існували органи влади, які стежили за дотриманням законів. Завдяки виникненню законів у людей з'явилося почуття справедливості. Сукупність законів у державі об'єднали в поняття **«право»**. Поступово право стало основним регулювальником відносин між людьми. Усі правила, які визначають поведінку людей, називають **соціальними нормами**. До них належать правові, моральні, релігійні норми, звичаї, обряди, манери та етикет.

Легенда — розповідь, що представляє історичні факти або вигадані події про давнє минуле.

Міф — оповідання про вірування давніх народів щодо походження Всесвіту, явищ природи, богів, героїв тощо.

Прислів'я — короткий народний вислів із повчальним змістом.

Звичай — правила, норми поведінки, ustalений порядок поведінки, які передаються з покоління в покоління.

Звичаєве право — система правил поведінки в суспільстві, базована на звичаях.

Закон — документ, який містить правила поведінки, встановлені державою.

Справедливість — правильне, об'єктивне, неупереджене ставлення до кого-, чого-небудь.

Обряд — традиційні символічні дії, що в образній формі передають важливі для певної людської спільноти події.

Закони вавилонського Хаммурапі. Перші закони писані на камені. Як ви вважаєте, чому?

Завдяки чому регулюються відносини у суспільстві?

Ще одним регулювальником відносин у суспільстві є цінності. Цінність має багатозначне розуміння. Узагальнюючи різноманітні визначення цього поняття, можна стверджувати, що **цінність** — це те, що почуття людини диктує визнати важливішим над усім, і до чого можна прагнути, ставитися з повагою та визнанням.

Сукупність пов'язаних між собою цінностей, яка визначає спрямованість життєдіяльності людини, називають **ціннісними орієнтирами**. Вони формуються у процесі **соціалізації** людини — її пристосуванню до життя в суспільстві.

Набір суспільних цінностей змінюється так само, як змінюються цілі покоління людей, наслідуючи і позитивне, і негативне з життя своїх попередників. Проте деякі цінності залишаються незмінними і впродовж тисячоліть. Кожна особистість спочатку набуває досвіду, відповідно, цінностей попередніх поколінь, а вже потім набуває власного досвіду, який допомагає людині адаптуватися та сформувати власні цінності.

2. Становище чоловіків, жінок і дітей на різних етапах історії.

Існують дві статі — чоловік і жінка

Людина є соціально-біологічною істотою. Відповідно статево-віковій відмінності є важливими чинниками, які впливали і впливають на відносини між людьми. Так, всі люди за статтю поділяються на чоловіків і жінок. Статі за чисельністю поділяються майже навпіл. Стать дається людині від народження і пов'язана з будовою статевих органів, репродуктивною системою, хромосомним набором.

§ 26. РОЗВИТОК СИСТЕМИ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН: ТАБУ, МОРАЛЬ, ЦІННОСТІ, ЗАКОНИ. СТАНОВИЩЕ ЧОЛОВІКІВ, ЖІНОК І ДІТЕЙ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ІСТОРІЇ

У соціальному розумінні стать має дещо інше значення. Для цього використовують поняття гендер. Якщо біологічна стать дається людині від народження, то гендер формується соціально та зумовлений культурою суспільства в конкретний історичний період. **Гендер** — це набір характеристик, що стосуються зовнішнього вигляду, психології та поведінки, притаманних занять, які у конкретному суспільстві визначають різницю між чоловіками та жінками. У повсякденному житті ми зазвичай ідентифікуємо чоловіків або жінок за зовнішніми рисами: довжина волосся, будова тіла, голос, фасон і колір одягу, манери поведінки тощо, тобто ми визначаємо стать особи за її соціальними ознаками та проявами. У різних суспільствах уявлення про гендер можуть відрізнятися. Наприклад, у Таїланді традиційно «чоловічими» вважаються високі голоси, тоді як у європейських суспільствах — навпаки.

Ключові ознаки, які пояснюють відмінності «статі» та «гендеру»

СТАТЬ	ГЕНДЕР
біологічна характеристика людини	соціокультурні ролі та стосунки між чоловіками й жінками
відмінна будова статевих органів, пропорцій тіла, співвідношення хромосом і гормонів	формується суспільством та є продуктом виховання й освіти
не змінюється (якщо не зроблена операція)	може змінюватися

Історики сперечаються, коли саме, склалась ситуація, що жінки опинилися на другорядних щодо чоловіків ролях. Але всі сходяться, що це сформувалося наприкінці первісного суспільства, коли жінок не просто усунули від важелів влади, доступу до ресурсів і знань, а замкнули у межах дому й родини. На тисячоліття суспільство стає «чоловічим». Отож уся світова (чи національна) історія до середини XX ст.

Цікаво знати

Звичайно, існувало чимало винятків. Так, в історичних джерелах не раз трапляються відомості про існування суто жіночих суспільств амазонок на різних континентах. Найдавніші такі відомості стосуються українських земель: ніби саме тут існувало таке жіноче суспільство. Про це розповів нам перший історик Геродот.

Гіпатія Александрійська, відома антична вчена

писалася як звіт про діяння порівняно невеликої групи чоловіків із привілейованих верств.

На скрижалях історії записано імена лише тих жінок, яким вдалося — завдяки своїм винятковим здібностям, але часто всупереч обставинам — увійти й успішно реалізувати себе в одній із «чоловічих» сфер, інколи навіть під чоловічими іменами (цариця Клеопатра, учена Гіпатія, полководиця Жанна д'Арк, письменниця Марко Вовчок та ін.).

На жаль, біологічне розуміння дотепер використовують як аргументацію поділу соціальних ролей між жінками та чоловіками. Викарбовувались уявленнями, що жінка насамперед — мама, відповідальна за дітей, родину та побут, має лагідний та поступливий характер, не може виконувати важку фізичну роботу тощо. Натомість чоловік має перш за все перейматися кар'єрним розвитком, в родині його основна функція — добування засобів для існування, фінансове забезпечення. Він має виявляти власну силу та приховувати емоції тощо. Такого роду уявлення щодо ролі та рис жінок і чоловіків є **гендерними стереотипами й упередженнями**. Послуговування таки-

Катерина Грушевська

Робота з джерелами

Сучасна історикinja Джоан Скотт писала: «Історію розвитку людства розказано головню через чоловічу участь: ідентифікація чоловіка з людством найбільше спричинилася до зникнення жінок із записів минулого [...] Жінки забуті чи проігноровані, сховані від історії».

Цю тенденцію історичної науки — «не помічати» життя жінок — ще у 1920-х роках критикувала українська антропологиня Катерина Грушевська.

§ 26. РОЗВИТОК СИСТЕМИ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН: ТАБУ, МОРАЛЬ, ЦІННОСТІ, ЗАКОНИ. СТАНОВИЩЕ ЧОЛОВІКІВ, ЖІНОК І ДІТЕЙ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ІСТОРІЇ

ми стереотипами стає причиною багатьох соціальних проблем.

З XIX ст. жінки розгорнули боротьбу за свою рівноправність. За останні 150 років становище жінок докорінно змінилося: жінки здобули права й можливості, яких не мали попередні тисячоліття світової історії. У середині XX ст. на рівні світового товариства було визнано рівність прав чоловіків і жінок у всіх сферах життя. Проте культурні традиції, подекуди закріплені і законодавчо, створюють умови, що більшість жінок світу позбавлені можливості реалізувати це право.

Також люди різняться за віком. Осіб, які не досягли зрілості у біологічному розумінні, називають **дітьми**.

Визначення поняття «дитина» так само як і поняття «дорослий вік» змінюється в залежності від культурних особливостей кожної країни. Тобто на розуміння поняття дитини впливають соціальні відносини. Тривалий час дитина сприймалася лише як «незрілий дорослий», який не може мати власних потреб. Лише з середини XVII ст. дитину почали сприймати як людську істоту, що має свої особливості, статус, можливості й обмеження. У другій половині XVIII та у XIX ст. у суспільну свідомість поступово проникли погляди на потребу спеціального догляду, виховання, матеріальних речей та відповідальності дорослих перед дітьми. Однак до початку XX ст. вважалося, що інтереси дітей природним чином збігаються з інтересами батьків, більше того, батьки краще знають, чого потребує дитина, тому виділяти дітей в окрему категорію громадян немає потреби. У наші дні «права дитини» також часто плутають з поняттям «потреби дитини».

Гендерні

стереотипи —

поширені в суспільстві узагальнені уявлення про те, як поводяться чоловіки та жінки.

Упередження —

це ірраціональне, негнучке ставлення до певної категорії людей. Можливі й позитивні упередження, але зазвичай упередження є негативним почуттям — це антипатія, ворожнеча або навіть страх.

Діти в школі. Середньовічна мініатюра

Права дитини — система можливостей для цілісного розвитку дитини, враховуючи незрілість дитини (за міжнародно-правовими актами зрілою визнається людина, яка досягла 18-ти років). На

Конвенція — міжнародна угода з певних питань.

Чому жінки і діти тривалий час зазнавали дискримінації?

міжнародному та національному рівнях існує безліч спеціальних актів про права дитини. Основним актом про права дитини на міжнародному рівні є Конвенція про права дитини (Нью-Йорк, 20 листопада 1989 р.) — документ про права дитини з 54 статей. Всі права, що входять до Конвенції, поширюються на всіх дітей. З її положеннями ми ознайомимося на наступних уроках.

ВИСНОВКИ

- У суспільних групах відбувається формування людини, складаються життєві цінності. Для регулювання відносин у суспільстві людство виробило правила поведінки: звичаї, мораль і закони.
- Розвиток системи регулювання суспільних відносин: табу, мораль, цінності, закони.
- Якщо стать є анатомо-біологічною відмінністю, на підставі якої людей визначають як чоловіків або жінок (біологічна стать дається людині з народження), то гендер — це соціальна стать, що формує поведінкові, культурні, психологічні, візуальні та інші соціально-культурно відмінності між чоловіками та жінками, конструюється соціально та зумовлена культурою суспільства в конкретний історичний період.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чи може існувати спільнота без правил і законів?
2. Поміркуйте й поясніть, чому за допомогою законів розв'язати конфлікт простіше, ніж за допомогою звичаїв.
3. Становище чоловіків, жінок і дітей на різних етапах історії було різним. Коли права дітей і жінок почали обстоювати і захищати?

§ 26. РОЗВИТОК СИСТЕМИ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН: ТАБУ, МОРАЛЬ, ЦІННОСТІ, ЗАКОНИ. СТАНОВИЩЕ ЧОЛОВІКІВ, ЖІНОК І ДІТЕЙ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ІСТОРІЇ

4. Установіть відповідність між соціальними нормами та їхніми визначеннями.
1 Правові норми	А Традиційно усталений порядок поведінки людей
2 Звичаї	Б Правила поведінки, що полягають у символічних діях, установлених звичаєм
3 Релігійні норми	В Зовнішні форми поведінки людини
4 Обряди	Г Норми, що ґрунтуються на уявленнях суспільства про добро і зло
5 Моральні норми	Д Прийнята в певних соціальних групах система правил поведінки
6 Етикет	Е Встановлені церквою норми, що регулюють поведінку віруючих людей
7 Манери	Є Обов'язкові для всіх правила поведінки, що закріплені в законах та охороняються державою
5. Які проблеми, що стосуються дітей, представлені у фотосюжетах? За додатковими джерелами віднайдіть фотофакти, які б ілюстрували інші прояви порушення прав дітей.
6. Яка різниця між статтю і гендером? Чому тривалий час в історії людства існувала дискримінація за гендером?

Дівчата працюють на виготовленні цегли. Непал, 2010 р.

Дитяча праця на фабриці в Маконі, штат Джорджія. США, 1912 р.

7. **Обговоріть.** Які головні відмінності між дітьми і дорослими? Чому ці відмінності потребують захисту?
8. За допомогою додаткових джерел підготуйте презентацію про прояви порушення прав жінок.
9. Висловіть припущення, як боротися з гендерними стереотипами і упередженнями.

§ 27. ПРАВА ЛЮДИНИ. ПРАВА ЛЮДИНИ У ПРАВОВИХ ПАМ'ЯТКАХ. ЯК ЗАХИСТИТИ СВОЇ ПРАВА. ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯНИНА

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ дізнатися, що таке права людини; які їх принципи; що таке права громадянина.

Пригадайте!

1. Як регулюються відносини у суспільстві?
2. Чому до усвідомлення рівності прав людство йшло тисячі років?

1. Поняття прав людини

Сучасне розуміння прав людини формувалося у продовж століть. Вони мали обмежити свавілля сильних і дати кожній особистості можливість жити, реалізовуючи себе.

Права і свободи є оболонкою, щитом, що захищає гідність кожної людини від посягань з боку влади, її представників та інших людей.

Права людини не гарантують того, що ми будемо кохані, щасливі, що нас буде супроводжувати успіх, не гарантують навіть справедливості або добробуту — вони захищають нас від принижень, владних маніпуляцій та забезпечують можливості

розвитку.

Права людини природні, вони належать кожній людині від народження тільки тому, що вона — людина. Вони ніким не даруються, їх не можна відібрати, заслужити або купити, вони виникають з людського способу життя.

Права людини невід'ємні. Це означає, що їх не можна втратити, оскільки вони мають відношення до самого факту людського співіснування. Однак за певних обставин дії деяких з них можуть бути припинені або обмежені. Але будь-які обмеження є тимчасовими і не можуть скасувати прав.

Права людини неподільні, взаємозалежні, але не взаємозамінні. Це означає, що права людини пов'язані між собою. Але немає жодного права, яке було б

Паспорт громадянина України

§ 27. ПРАВА ЛЮДИНИ. ПРАВА ЛЮДИНИ У ПРАВОВИХ ПАМ'ЯТКАХ. ЯК ЗАХИСТИТИ СВОЇ ПРАВА. ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯНИНА

важливішим за інші. Жодне право не може замінити собою інше.

Права людини є загальними (універсальними), тобто вони однаково застосовуються до людей у всьому світі. Кожен має право користуватися правами незалежно від раси, кольору шкіри, віросповідання, майнового стану, політичних чи інших переконань.

Усі люди рівні в реалізації своїх прав, всі в рівній мірі заслуговують на повагу.

Таким чином в основі прав людини лежать дві основні цінності: перша — це людська гідність, а друга — рівність.

Серед прав людини ключовими є:

- ✓ **право на життя.** Це право становить основу всіх прав людини і є невід'ємним. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Складовою частиною цього права є право кожного захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань;
- ✓ **право на гідне ставлення.** Воно означає особливе моральне ставлення людини до самої себе і відповідне ставлення до неї з боку суспільства;
- ✓ **право на особисте життя.** Воно передбачає, що особа сама визначає своє особисте життя і можливість ознайомлення з ним інших осіб. Вона має право на збереження у таємниці обставин свого особистого життя;
- ✓ **право на свободу і особисту недоторканність.** Це право означає, що нікого не можна позбавляти свободи без законного рішення;
- ✓ **право на свободу слова.** Це право людей вільно висловлювати свої ідеї або думки без небезпеки помсти, цензури, санкцій тощо. Проте це право має деякі обмеження, пов'язані з образами і приниженням гідності, а також державною безпекою;

Демонстрація за право на життя

Права людини — це визнані світовим співтовариством блага й умови життя, яких може домагатися особа від держави і суспільства, в яких вона живе, та забезпечення яких реально в умовах досягнутого людством прогресу.

Дискримінація — розповсюджене порушення, необґрунтоване обмеження прав і свобод людини із встановленням розрізень, винятків, обмежень чи переваг до осіб, які знаходяться в однаковій ситуації чи однакового підходу до осіб, які знаходяться в різних ситуаціях.

Недискримінація — означає рівноправне ставлення та відсутність дискримінації, а також створення додаткових умов та середовища, де людина могла б реалізувати свої права.

- ✓ **право на рівне ставлення.** Це право тісно пов'язане з принципом **недискримінації**, що означає заборону необґрунтованого відмінного ставлення (а саме встановлення розрізень, винятків, обмежень чи переваг) до осіб, які знаходяться в однаковій ситуації, чи однакового підходу до осіб, які знаходяться в різних ситуаціях. Оскільки **дискримінація** призводить до обмеження або унеможливлення в користуванні чи здійсненні прав і свобод усіма людьми на рівних підставах, то її заборона розглядається як один із шляхів забезпечення рівності всіх людей;
- ✓ **право на власність.** Воно регулює відносини, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням власником;
- ✓ **право на освіту.** Повна загальна середня освіта є обов'язковою в Україні;

✓ **право знати свої права.** Це необхідно для уникнення ситуацій їхнього порушення, для можливості їх захисту, для відновлення порушених прав, для поваги до прав інших людей тощо;

✓ **право на свободу світогляду.** Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Демонстрація за право на свободу слова

Марш проти дискримінації афроамериканців. Вашингтон, 1963 р.

? Які основні права людини?

2. Права дитини

Дитина, як і кожна людська істота, від народження (і навіть до народження) має права людини, але вона повинна мати ще й додаткові, особливі права. Це обумовлено її фізичною, розумовою, моральною та духовною незрілістю. Отже, права дитини — це певні спеціальні можливості, які необхідні людині віком до 18 років для існування й досягнення зрілості. Права людини починаються з прав дитини — це загальноприйнята норма в Європейському Союзі, вона визнана й в Україні.

Необхідність захисту прав дитини виникає, коли відбувається порушення її прав — незалежно від того, чи усвідомлює це сама дитина.

Під захистом прав дитини розуміється — відновлення порушеного права, створення умов, які компенсують втрату прав, усунення перешкод на шляху здійснення прав та інтересів.

Зокрема, вирізняють такі шляхи захисту прав дитини, як самозахист, захист з боку батьків, звернення до органів опіки та піклування, звернення до органів державної влади або місцевого самоврядування, звернення до громадських організацій та звернення до суду.

Стандарти у галузі дотримання прав дитини, що формувалися протягом багатьох десятиліть, закріплені у міжнародних документах. Ще у 1924 р. Лігою Націй було розроблено та схвалено Женевську декларацію прав дитини. Питання захисту прав дитини знайшли відображення у Загальній декларації прав людини, прийнятій ООН у 1948 р. У 1959 р. ООН ухвалила Декларацію прав дитини, яка справила значний вплив на політику світових держав. 20 листопада 1989 р. Генеральна Асамблея ООН затвердила Конвенцію про

Дорослий: Я маю права.

Дитина: Я теж

*Мультфільм
про права
дитини*

*Діти на демонстрації.
США, 1909 р.*

1924 р. — Женевська Декларація прав дитини.

1948 р. — Загальна Декларація ООН про права людини.

1959 р. — Декларація ООН про права дитини.

1989 р. — Конвенція ООН про права дитини.

*Емблема ЮНІСЕФ
(Дитячого Фонду
ООН)*

права дитини, яка правомірно вважається міжнародною дитячою Конституцією.

Ця Конвенція була ратифікована (прийнята, ухвалена) найбільшою кількістю країн з-поміж усіх міжнародних договорів про права людини в історії. Але й досі не всі діти можуть насолоджуватись повноцінним дитинством. У багатьох дітей дитинство закінчується передчасно.

Конвенція проголошує і закріплює такі права:

- ти маєш право на життя. Ніхто не може позбавити тебе цього найціннішого дару;
- ти маєш право на піклування і турботу. Це означає, що твої інтереси повинні забезпечуватися першочергово як з боку держави, так і з боку батьків;
- ти маєш право на достатнє харчування та дах над головою. Про це також піклуються твої батьки, а якщо їх у тебе немає, то держава;
- ти маєш право на розваги, відпочинок і дозвілля. Дорослі повинні будувати для тебе дитячі майданчики та місця проведення дозвілля. Це стосується і театру, в якому повинні також ставитись вистави для дітей;
- ти маєш право на освіту. Якщо ти хочеш стати відомою людиною, то ти обов'язково повинен навчатися;
- ти маєш право на медичну допомогу. Якщо ти захворів, то ти можеш звернутися до лікаря, який тобі обов'язково допоможе;
- ти маєш право на приватне життя. Ніхто не може перевіряти твої речі, читати твої листи;

§ 27. ПРАВА ЛЮДИНИ. ПРАВА ЛЮДИНИ У ПРАВОВИХ ПАМ'ЯТКАХ. ЯК ЗАХИСТИТИ СВОЇ ПРАВА. ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯНИНА

- ти маєш право висловлювати свою точку зору, але вона не повинна ображати інших людей;
- усі діти рівні у своїх правах незалежно від походження, кольору шкіри, національності та статків батьків.

? Які права є специфічними для дітей?

3. Права людини у правових пам'ятках

Уперше права людини були записані Декларації незалежності США (1776) та французькій Декларації прав людини і громадянина (1789). Ці документи проголосили свободу віросповідання, слова, об'єднань, зібрань. Навіть — право на повстання проти влади.

Протягом XIX — початку XX ст. низка європейських країн записала у своїх законах соціальні права: на працю, освіту, охорону здоров'я, пенсії, відпочинок.

Зрештою у 1948 р. було сформульовано Загальну декларацію прав людини. Ця декларація — збірка основоположних прав, яке вибороло собі людство протягом тисячоліть. Але перелік прав, записаних там, не є вичерпним. У перебігу

Схвалення Декларації незалежності США, 1776 р.

Робота з джерелами

Із Декларації незалежності США (4 липня 1776 р.)

Ми вважаємо за очевидні такі істини: усіх людей створено рівними, і всі вони наділені від Творця деякими невід'ємними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення щастя. Для забезпечення цих прав установлено серед людей уряди, наділені справедливою владою за згодою керованих. Та якщо ця форма урядування стає згубною для їхніх цілей, то народ має право змінити або скасувати її та встановити новий уряд.

- ▶ 1. Що мали на увазі автори декларації, коли писали, що всіх людей створено рівними? 2. Які невід'ємні природні права людини проголошувалися? 3. У чому полягає загальнолюдське значення декларації?

Коли почалося формування основних прав людини?

розвитку цивілізації з'являється необхідність захистити права, які раніше навіть не уявлялися правами. Наприклад, свого часу людство не уявляло собі, що жінки й тварини можуть мати якісь права.

Робота з джерелами

Із Декларації прав людини і громадянина 1789 р.

Представники французького народу... прийняли рішення викласти в цій урочистій декларації природні, невід'ємні й священні права людини...

Декларація прав людини і громадянина 1789 р.

I. Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах...

II. Метою кожного державного союзу є забезпечення природних і невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека та опір гнобленню.

III. Джерело всієї верховної влади завжди перебуває в нації...

IV. Свобода полягає в праві робити все, що не шкодить іншому...

V. Закон може забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Усе, що

не заборонено законом, дозволено...

VI. Закон є вираженням загальної волі. Усі громадяни мають право особисто або через представників брати участь у виданні законів. Закон має бути рівним для всіх.

VII. Ніхто не може бути обвинувачений, затриманий або заарештований інакше, ніж у випадках, визначених законом...

IX. ...Людина вважається невинною доти, доки її не оголосять винною...

X. Ніхто не має відчувати утисків у висловлюванні власних думок...

XVI. Оскільки власність є непорушним і священним правом, то ніхто не може бути позбавлений її інакше, ніж у випадку встановленої законом незаперечної суспільної необхідності...

- ▶ 1. Хто, за Декларацією, вважався джерелом верховної влади?
- ▶ 2. Які невід'ємні природні права людини проголошувалися?

4. Права та обов'язки громадянина

За часів Стародавніх Греції (афінська демократія) та Риму (римська республіка) право на участь у житті держави було наслідком обов'язків громадян перед нею — перш за все військовими. Тобто був встановлений баланс і взаємозалежність між правами і обов'язками.

Більшість людей на Землі є громадянами тієї чи іншої держави, яких налічується близько 200. Кожна з держав у своїх конституціях гарантує своїм громадянам права.

Конституція України розрізняє також поняття «права людини» і «права громадянина». Згідно із Конституцією України до прав людини належать: право на життя (стаття 27); на повагу до гідності людини (ст. 28); на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); на недоторканність житла (ст. 30); на невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32) тощо.

Коли йдеться про права громадянина, то маються на увазі його відносини зі своєю державою. Прикладом прав громадянина, встановлених у Конституції України, є право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38), право на участь у проведенні мітингів, походів, демонстрацій (ст. 39) тощо. Права людини мають порівняно з правами громадянина домінуюче значення. Адже права людини поширюються на всіх людей, які проживають у тій або іншій державі, а права громадянина — лише на тих осіб, які є громадянами певної країни. Отже, поняття «права людини» є ширшим, ніж «права громадянина».

*Збори громадян на агорі —
прояв афінської демократії*

*Захист Вітчизни —
один із обов'язків
громадянина України*

*Сплата податків
поповнює державну
казну*

Конституція України також визначає обов'язки громадянина:

Чим відрізняються права людини і громадянина?

Чому розмежовуються права людини і свобода людини?

- Захист Вітчизни.
- Шанування державних символів.
- Незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині.
- Сплата податків і зборів.
- Додержання Конституції України та законів України.
- Непосягання на права і свободи, честь і гідність інших людей.

5. Як захистити свої права

Утвердження, забезпечення, реалізація прав людини є важливим показником, що вказує на демократичність держави, а також на те, що така держава є правовою.

Гарантії дотримання прав людини та їх захисту закріплені як в національних, так і в міжнародних документах.

На теперішній час людство виробило такі способи захисту прав та свобод людини і громадянина:

- судовий.
- позасудовий.

Після використання всіх національних засобів юридичного захисту кожен може звернутися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Позасудовий механізм захисту прав та свобод людини і громадянина передбачає розгляд звернень громадян в органах державної влади та органах місцевого самоврядування.

Під зверненнями громадян варто розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги.

Свої права можна захистити в суді

Кожна людина має право направляти письмові звернення до органів державної влади

§ 27. ПРАВА ЛЮДИНИ. ПРАВА ЛЮДИНИ У ПРАВОВИХ ПАМ'ЯТКАХ. ЯК ЗАХИСТИТИ СВОЇ ПРАВА. ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯНИНА

Особливе місце в системі захисту прав та свобод громадянина відведено інституту **Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини**.

Для захисту прав дитини також створений інститут Уповноваженого Президента України з прав дитини.

Емблема Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини

? Які існують способи захисту своїх прав і свобод?

Пропозиція (зауваження) — звернення громадян, де висловлюється порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства.

Заява (клопотання) — звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності. Клопотання — письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Скарга — звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

ВИСНОВКИ

- Формування прав людини тривало впродовж тривалого часу.
- Вони виникають не лише тому, що ми є фізичними істотами, ми — це моральні й духовні людські істоти. Права людини необхідні для захисту і збереження кожного людського роду, для забезпечення того, щоб кожна особа могли вести життя, достойне людини.
- Права людини — це моральні права, які має кожна особа у світі просто лише завдяки тому, що він або вона є людиною. Вимагаючи дотримання наших прав людини, ми морально вимагаємо, зазвичай від уряду нашої країни, не робити чогось, тому що це є втручанням у мою особисту сферу, поправленням моєї особистої гідності. Ані інша людина, ані будь-який уряд не можуть позбавити нас наших прав людини.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що таке права людини? На яких принципах вони сформульовані?
2. Які права людини називають природними? Коли вони були сформульовані?
3. Щорічно 1 червня у світі відзначають Міжнародний день захисту дітей. Підготуйте малюнок, присвячений цьому дню.
4. **Проведіть гру.** Об'єднайтеся у невеликі групи, їх має бути парна кількість. Учасники і учасниці однієї групи намагаються зобразити на аркуші паперу або за допомогою пантоміми одне з прав дитини, а іншої — його відгадати.
5. Поясніть одну з ключових тез, що «Права людини починаються з прав дитини».
6. Куди варто звернутися громадянину, дитині за захистом своїх прав?
7. **Поміркуйте.** Перегляньте та проаналізуйте перелік прав дитини. Висловіть пропозиції, якими правами їх варто доповнити. Поясніть доцільність та необхідність своїх пропозицій.
8. Чому діти без сім'ї, діти з особливими потребами, діти-біженці, діти, що перебувають у конфлікті із законом потребують особливої турботи?
9. **Робота в парах.** На основі положень Конвенції про права дитини визначте групу прав, яку можна назвати 1) «Піклуйтеся про мене»; 2) «Не знущайтеся наді мною».
10. Проаналізуйте документ. Витяг з аналітичної довідки за результатами опитування дітей віком 10–17 років у межах проєкту «Права дітей в Україні: реалії та виклики після 20 років незалежності» на виконання Указу Президента України «Про питання щодо забезпечення реалізації прав дітей в Україні» від 16 грудня 2011 року № 1163.

§ 28. СВІТОГЛЯД, НАУКОВІ ЗНАННЯ ТА ХУДОЖНЯ КУЛЬТУРА ЛЮДСТВА

1. Світогляд давніх людей

Те, як у давнину люди уявляли світ, досить сильно відрізнялося від його сучасного розуміння.

Для первісної людини майже ніщо у світі не існувало просто так, але пояснювала вона це діями надприродних сил. Також люди вірили у свою здатність впливати на ці сили за допомогою обрядів та магічних предметів. Учені вважають, що це вплинуло на найдавніше мистецтво: його витвори мали обрядове, магічне значення. Наприклад, наскельні малюнки могли бути частиною обрядів, які б мали забезпечити вдале полювання: «впольована» тварина на стіні мала перетворитися на здобич на справжньому полюванні.

Давня людина прагнула захиститися від небезпек, причини яких не розуміла, таких як хвороби та природні лиха, відсутність їжі. Також вона прагнула зрозуміти світ навколо: причини природних явищ, походження людини та її смертність. Спроби пояснити світ та вплинути на нього втілювалися у зародженні релігії.

Релігія пояснювала світ: як його було створено, чому він саме такий, а не інакший, а також — що повинна зробити кожна людина, щоб виконати своє призначення у цьому житті, що відбувається з людиною після смерті. У сучасному світі існують сотні релігій, серед них виокремлюють ті, що мають найбільшу кількість послідовників у різних куточках світу. Такі релігії називають світовими. До них зараховують буддизм, християнство та іслам.

Одним із прикладів впливу релігії на життя суспільства є середньовічна Європа

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ дізнатися, як змінювалися уявлення про будову світу впродовж історії;
- ▶ зрозуміти, як і завдяки чому виникла сучасна наука;
- ▶ як людський світогляд та технології впливають на мистецтво.

Пригадайте!

Як давні люди уявляли час та простір?

*Малюнок коня
з печери Ласко,
Франція, XVIII–
XV ст. до н. е.*

Релігія — віра людини в надприродні сили та існування богів.

*Статуетка
богині-матері
з двома левицями.
Туреччина, 6000 р.
до н.е.*

(V–XV ст.) Релігія, а саме християнство, християнська Церква відігравали дуже важливу роль у житті середньовічної Європи.

Середньовічне суспільство протягом століть залишалося досить бідним, люди часто голодували. І все ж, не рахуючись із витратами, людськими ресурсами і часом, європейці будували величезні собори і численні церкви, віддавали духовництву десятину — десятку частину врожаю та інших прибутків. Бажаючи врятувати свої душі, багаті та бідні дарували Церкві своє майно. Стати монахом чи монахинею було почесно і престижно, а монастирі були центрами культурного життя. Майже все середньовічне мистецтво було присвячене релігії, але читати і писати вміли одиниці.

Собор у Руані, Франція. Його будівництво розпочалося у 1030 р. Такі споруди могли зводитися десятиліттями, або й століттями, залежно від доступних ресурсів. У середньовічній Європі містяни вважали справою честі звести на головній площі міста величний собор із дзвіницею

? Як практика будівництва таких великих соборів у середньовічних містах може пояснити, яку роль відігравала релігія у житті тогочасних людей?

Освіта теж була підпорядкована Церкві. Пригадайте, що саме завдяки впливу Церкви у Європі визнавалося вчення про те, що у центрі Всесвіту знаходиться нерухома Земля.

Основним джерелом знань про весь світ для середньовічних учених була Біблія, а головним завданням — за допомогою логічних побудов довести правильність всього, що у ній написано.

2. Народження сучасної науки

Одним із перших середньовічних учених, який зацікавився природничими науками, був професор Оксфордського університету, монах-францисканець **Роджер Бекон** (1214–1292). Він доводив, що справжні знання про світ можна здобути не в суперечках навколо біблійних текстів, а в результаті проведення дослідів і вивчення природи.

Підвалини сучасної науки заклав **Рене Декарт** (Картезій) (1596–1650). Він відомий не лише відкриттями у сфері математики, а й своєю працею «Міркування про метод», де він виклав основні засади критичного методу наукових досліджень — того, що ми зараз знаємо як **критичне мислення**. Його суть полягає у тому, що потрібно сумніватися у всіх твердженнях, правильність яких не доведена логічно на основі доказів або експериментів. До цього часу наукові побудови у європейській науці мали обов'язково спиратися на Біблію й узгоджуватися з нею. Декарт уважав Бога за першопричину всіх речей, але не використовував Біблію як основу для наукових висновків, як це було прийнято робити раніше.

Метод критичного мислення дуже вплинув на розвиток науки у Європі. Практичні дослідження та експерименти, робота з документами нарешті стали вважатися важливим джерелом знань.

? Охарактеризуйте середньовічну науку. Що в Середній віці було основним джерелом інформації про світ?

? У чому полягає суть критичного мислення?

Франс Галс
«Портрет Рене
Декарта»

Рембрант ван Рейн «Урок анатомії доктора Тульпа», 1632 р. Ця картина принесли славу своєму автору, а також вважається першим груповим портретом, де всі учасники зображені у різних позах, а не рядочком один біля одного

Період XVI–XVII ст. у європейських країнах став часом, коли було зроблено важливі кроки у пізнанні людини і законів Всесвіту. Це заклало підвалини для формування природничих наук. Порівняно з Середніми віками більше людей вміло читати, але вища освіта все одно була доступною для обраних і часто базувалася на середньовічних засадах.

У цей же час, у XV–XVII ст., європейське мистецтво почало зображати не лише святих та релігійні сюжети, а й звичайних людей — своїх сучасників.

У другій половині XVIII ст. свого піку досяг рух Просвітництва, центром якого була Франція. Його гаслом вважають заклик німецького філософа Іммануїла Канта «Майте мужність користуватись власним розумом!».

Люди цієї доби вже не покладалися на традиційні, зазвичай зумовлені релігійним світоглядом уявлення про світ, а намагалися самостійно його осмислювати. Це стало поштовхом до набуття наукових знань. Щоправда, наука XVIII ст. ще не мала вузької спеціалізації: вчені не поділялися на математиків, фізиків, філософів тощо. Вони працювали одночасно в багатьох галузях, проводячи експерименти та інші дослідження, щоб зрозуміти, як влаштований світ.

Рейнер Вінкельс «Демонстрація електрики», гравюра XVIII ст. Захоплені глядачі спостерігають за експериментом. На той час учені лише починали дізнаватися про властивості електричного струму

Зростання авторитету науки дедалі більше переконувало суспільство в могутності людського розуму. З'явилася віра, що раніше чи пізніше людина буде здатна зрозуміти увесь світ до найменших дрібниць. Виникло поняття атеїзму як заперечення існування Бога чи богів і будь-яких вищих чи надприродних сил, а релігію вважали різновидом забобонів.

*Казимир Малевич «Чорний квадрат», 1915.
Ця картина з часу свого створення постійно
обговорювалась. Суть мистецтва Малевича,
як вважають дослідники, полягає у тому, щоб
створити абсолютно нове мистецтво, поз-
бавлене всіх тих асоціацій і смислів,
які вкладали у нього митці попередніх епох.*

? Висловіть власні припущення, чому людство не змогло відмовитися від релігії та віри у надприродні сили.

Натхненні ідеями просвітників, французи наприкінці XVIII ст. спробували побудувати абсолютно раціоналістичне суспільство, де б не існувало жодної релігії, а лише культ розуму. Проте ця ідея виявилась нежиттєздатною. У той же час, мистецтво остаточно відірвалося від релігії, а накопичені наукові знання вже дозволили пояснити багато явищ, які раніше пояснювалися винятково втручанням вищих сил, наприклад, блискавку. З'явилися перші вакцини, що захищали від хвороб, які раніше забирали тисячі життів.

3. Сучасні наука та мистецтво

Проведені наприкінці XVIII — у XIX ст. освітні реформи вивели освіту з підпорядкування Церкви, а сама освіта стала масовою. Наприклад, у 1890-х рр. у Японії 90% населення було грамотним. Також у XIX ст. з'явилися європейські та американські університети, принципи навчання у яких зберігаються і донині.

XIX–XX ст. стали часом великих наукових досягнень, таких як відкриття рентгенівського випромінювання, будови атомів. Вони

*Демонстрація роботи
першого телефона*

Як поширення комп'ютеризації та пов'язаних з нею комп'ютерних технологій змінило шлях розвитку науки, освіти та мистецтва?

призвели до перегляду поглядів на навколишній світ і здійснили революцію у людській свідомості. Осередками наукового розвитку стали країни Західної Європи та США.

Стабільно зростав добробут населення, і чимало нових технічних винаходів було пов'язано з полегшенням людського життя: потяг, телефон, електричне освітлення, автомобіль, авіація; розвиток хімічної промисловості зумовив появу нових ліків, барвників та

продуктів харчування.

У мистецтві різні художні напрями змінювали один одного. Вони ілюстрували пошуки людиною нових смислів та способів вразити себе через художні образи. На початку XXI ст. новітні технології, насамперед ті, що пов'язані з розвитком комп'ютерної техніки, значною мірою почали визначати те, як розвиваються наука, освіта та культура. Інтернет зробив обмін інформацією майже миттєвим та прибрав проблему відстані між творцем та споживачем, а також дозволив кожному спробувати свої сили у творчості й продемонструвати свої досягнення широкому загалу. Мистецтво початку XXI ст. як цікавиться своїм минулим, так і намагається уявити, яким буде майбутнє.

ВИСНОВКИ

- Уявлення людей про те, як влаштований світ та які сили діють у ньому, змінювалися протягом історії людства.
- До часу формування сучасної науки і накопичення наукових знань людством на людську свідомість визначальний вплив мала релігія.
- У другій половині XVIII ст. зародилася наука в сучасному розумінні. Її розвиток сформував той світ, який ми знаємо зараз.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яку роль міфи виконували у найдавніші часи?
2. У які періоди історії людства релігія пояснювала світ і контролювала освіту? Обговоріть у парах, які наслідки це могло мати.
3. **Дидактична гра «Живий ланцюжок».** Учитель / учителька пропонує учнівству по черзі сформулювати по реченню у такий спосіб, щоб у результаті спільної роботи було опрацьовано весь матеріал параграфа.

УЗАГАЛЬНЕННЯ І КОНТРОЛЬ ЗА РОЗДІЛОМ IV «РОЗВИТОК ЛЮДСТВА УПРОДОВЖ ІСТОРІЇ»

4. Поясніть, як ви розумієте твердження, що поширення віри людей у можливості людського розуму в другій половині XVIII ст. привело до зародження сучасної науки та накопичення наукових знань.
5. Висловіть власні припущення щодо того, як поява масової державної освіти вплинула на людські спільноти.
6. Складіть асоціативний куц на тему «Наука та мистецтво XXI ст.».

УЗАГАЛЬНЕННЯ І КОНТРОЛЬ ЗА РОЗДІЛОМ IV. РОЗВИТОК ЛЮДСТВА УПРОДОВЖ ІСТОРІЇ

1. Дайте визначення поняттям «особистість», «народ», «державна», «право».
2. Як ви можете охарактеризувати історичні взаємини людини та природи? Обговоріть у класі, чи залежить сучасна людина від довкілля.
3. Як змінювалися уявлення людини про будову світу з найдавніших часів і до сьогодні? Які причини цих змін ви можете назвати?
4. Як ви розумієте поняття «демократія»? У малих групах складіть перелік тих речей, які роблять демократію можливою.
5. Наведіть приклади прав дитини. Чому права людини та права дитини потрібно захищати?
6. Яку роль сім'я та родина відіграють у вашому житті? Як вони впливають на розвиток вас як особистості?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ

**Значення історичної науки для поступу людства.
Уроки історії**

Цього року ви відкрили новий для себе навчальний курс — Історія та вступ до громадянської освіти.

Він був покликаний ознайомити вас із історичною наукою, а також пояснити, чому зараз потрібно вивчати історію, цікавитися своїм минулим, а також, завдяки компоненту громадянської освіти, — дізнатися про те, як влаштований сучасний світ.

Історія як наука відповідає на питання: «чому так сталося?». Для того, щоб знайти відповідь на це питання, потрібно знати, як влаштовані історичні дослідження, як вчені-історики, аналізуючи історичні джерела та здобуту завдяки працям інших істориків інформацію, створюють нове знання про минуле людства. Завдяки цьому курсу ви дізналися про різновиди історичних джерел та про те, як працювати з ними, а також з інформацією загалом. Ця навичка вам знадобиться і в повсякденному житті.

Для істориків дуже важливим є поняття часу і вміння встановлювати хронологічну послідовність подій та явищ — це дозволяє правильно визначити початок і завершення різних явищ, визначати причини та наслідки, порівнювати події у різних частинах світу. Не менш важливим для істориків є робота з історичною картою. Її використання допомагає розуміти, де відбувалися події, як розгорталися у просторі історичні явища, як змінювалися кордони країн.

Також у вас була можливість прослідкувати, як впродовж історії змінювалось уявлення людей про час та простір і в який спосіб виникли сучасні календар, система літочислення та географічна карта.

Ви дізналися, що минуле завжди, іноді незримо, завдяки історичній пам'яті присутнє у сучасному, що історична пам'ять багато в чому визначає те, як людські спільноти розуміють себе. Архіви, бібліотеки, музеї та інші подібні установи допомагають зберігати

як фактичну інформацію, так і формувати історичну пам'ять.

Загалом, розуміючи, як розвивалося людство у минулому, можна навчитися бачити закономірності у цьому процесі, порівнювати минуле із сучасністю і так робити висновки для себе: вчитися на уроках історії.

Отже, тепер ви знаєте, що знання минулого важливе для розуміння сучасного, і зробили перші кроки на шляху до того, щоб навчитись його досліджувати.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що вивчає історія? Які джерела інформації для цього використовуються?
2. *Вправа «Мікрофон».* Чим, на вашу думку, може бути корисним вивчення історії для сучасної людини?
3. Яке значення для істориків мають спеціальні історичні дисципліни? Наведіть приклади таких дисциплін.
4. Пригадайте: що називають лінією часу? Самостійно складіть історичну задачу для розв'язання за допомогою лінії часу.
5. Які правила роботи з інформацією ви знаєте? Які з них можна використати в історичних дослідженнях?
6. Проведіть міні-дискусію на тему: «Чи може минуле бути уроком для сучасного?».

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австралопітек 137
 Аерофотозйомка і сканування 21
 Антропогенез 137
 Археологічні культури 26
 Бронза 78
 Галілео Галілей 86
 Гендер 168
 Генеалогія 19
 Георадар 21
 Гнетика 21
 Громада 164
 Дмитро Яворницький 104
 Діти 171
 Еволюційна теорія 136
 Експеримент 20
 Етнографічні джерела 15
 Етнічне походження 147
 Закон 167
 Заповідник 117
 Звичаєве право 166
 Іван Лисяк-Рудницький 105
 Ізборник Святослава 46
 Інститут Уповноваженого Верховної
 Ради України з прав людини. 189
 Інформаційні технології 53
 Історики 10
 Історична періодизація 75
 Історичний міф 121
 Історичні джерела 13
 Історичні карти 91
 Історіографія 106
 Історія України 10
 Календар 66
 Кам'яний вік 32
 Картографи 91
 Клавдій Птолемей 86
 Королівство Руське (Галицько-
 Волинська держава) 94
 Креаційна теорія 136
 Кроманьйонець 140
 Кінодокументи 56
 Кінохроніка 55
 Людина вміла 137
 Людські роди 161
 Магнітний запис 57
 Миколай Коперник 86
 Митрополит Іларіон 46
 Михайло Грушевський 105
 Мідно-кам'яний вік 32
 Мідь 78
 Національно-визвольна війна
 українського народу 99
 Нація 147
 Наша ера (після Різдва
 Христового) 74
 Наша планета 9
 Неандерталець 139
 Незалежність України 99
 Нестор 100
 Нуклеарна сім'я 164
 Основа кінодокумента 56
 Остромирове Євангеліє 45
 Палеографія 15
 Пам'ятник 133
 Патефон 57
 Пектораль 36
 Первісна община 160
 Перещепинський скарб 36
 Перші держави 162
 Племя 161
 Повість временних літ 47
 Права дитини 174
 Пітекантроп 138
 Радіовуглецеве датування 21
 Реймське Євангеліє 45
 Родові общини 161
 Руська правда 47
 Свинцева грамота 49
 Свободи людини 184
 Середні віки 78
 Синопис 101
 Слово о полку Ігоревім 47
 Соціальна нерівність 162
 Соціалізація 168
 Стоянка 140
 Сімейні фотоархіви 55
 Україна 148
 Усні джерела 49
 Фонограма 57
 Французька революція 81
 Хронологічна послідовність 72
 Хронологічна таблиця 75
 Цінності 168
 Час до нашої ери (до Різдва Христо-
 вого) 74
 Чорна рада 107
 Юліанський календар 66

ЗМІСТ

ВСТУП

- § 1. Предмет шкільної історії.
Засоби пізнання історії учнями / ученицями 4

РОЗДІЛ I. НАУКИ, ЩО ВИВЧАЮТЬ МИНУЛЕ

- § 2. Історія як наука про розвиток людства.
Історія людини й родини — частина історії України 7
- § 3. Джерела історичної інформації. Види історичних джерел.
Критичний аналіз джерел історичної інформації 12
- § 4. Спеціальні історичні дисципліни. Методи природничих наук
у історичних дослідженнях 19
- § 5. Значення археології для дослідження минулого.
Як працюють археологи. Культурний шар
та археологічна культура 23
- § 6. Минуле в археологічних пам'ятках.
Археологічні скарби України. Трипільська культура 30
- § 7. Писемні пам'ятки та їхні дослідження.
Найвидатніші писемні пам'ятки України 39
- § 8. Усні джерела. Етнографічні дослідження.
Фольклор як історичне джерело 44
- § 9. Сучасні історичні джерела
(фото, відео, аудіо, цифрові) 48
Узагальнення і контроль
за розділом I. Науки, що вивчають минуле 56

РОЗДІЛ II. ІСТОРИЧНИЙ ЧАС І ПРОСТІР

- § 10. Розвиток уявлень про лічбу часу в народів світу
та на теренах України 58
- § 11. Лічба часу в історії 65
- § 12. Періодизація історії людства
від давнини до сучасності 68
- § 13. Розвиток уявлень людини про простір 75
- § 14–15. Історична карта. Українські землі на картах
упродовж історії 82
Узагальнення і контроль
за розділом II. Історичний час та простір 92

РОЗДІЛ III. ІСТОРИЧНА НАУКА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

§ 16. Становлення історичної науки. Історичні дослідження на теренах України. Видатні українські історики. Відображення історії в художній літературі.....	93
§ 17. Музеї, архіви, бібліотеки.....	101
§ 18-19. Історична пам'ять. Культура пам'яті. Формування історичної пам'яті.....	108
§ 20. Історія України в пам'ятках і пам'ятниках. Види пам'яток і пам'ятників	115
§ 21. Пам'ятки історії рідного краю	123
Узагальнення і контроль за розділом III. Історична наука й історична пам'ять	125

РОЗДІЛ IV. РОЗВИТОК ЛЮДСТВА УПРОДОВЖ ІСТОРІЇ

§ 22. Поява і розселення людини на Землі. Перші люди на українських теренах.....	126
§ 23. Народи, етноси та нації.....	133
§ 24. Людина і довкілля протягом історії: господарювання, проблема ресурсів	141
§ 25. Людина в спільноті. Розвиток людських спільнот від первісних громад до держави. Особистість, сім'я, родина, громада. Родове дерево.....	149
§ 26. Розвиток системи регулювання суспільних відносин: табу, мораль, цінності, закони. Становище чоловіків, жінок і дітей на різних етапах історії	154
§ 27. Права людини. Права людини у правових пам'ятках. Як захистити свої права. Права та обов'язки громадянина	162
§ 28. Світогляд, наукові знання та художня культура людства	173
Узагальнення і контроль за розділом IV. Розвиток людства упродовж історії.....	179
Узагальнення до курсу.....	180
Алфавітний покажчик	182

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	в кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

СОРОЧИНСЬКА Наталія Миколаївна

**ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ**

**Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактор *Василь Герасимчук, Петро Ктитор*
Обкладинка *Ростислава Крамара*
Комп'ютерна верстка *Івана Бліща*
Художній редактор *Ростислав Крамар*
Технічна редакторка *Неля Домарецька*

Підписано до друку _____. Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Гарнітура CentSchbook Win95BT. Друк офсетний. Умовн. друк арк. ____.
Умовн. фарбо-відб. ____ . Обл.-вид. арк. ____ . Тираж ____ пр.

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002
Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008
тел./факс (0352)52-06-07; 52-05-48
office@bohdan-books.com www.bohdan-books.com